

Jugoslavienkriget 1999

Erfarenheter från olika delar av det civila försvaret

av

Sten Ternblad och Petter Wulff

med bilaga av Ann Ödlund

Jugoslavienkriget 1999

Erfarenheter från olika delar av det civila försvaret

av

Sten Ternblad och Petter Wulff

med bilaga av Ann Ödlund

Omslag:

Övre raden: Dubravka Marjanovic, Spasoje Krunic, Miroslav Markovic (Foto: Veikko Kekki)

Undre raden: Dragan Stanic, Momcilo Cebalovic, Dragan Janic, Dragan Karanovic (Foto: Veikko Kekki)

Nederst: Slobodan Kaludjerovic (Foto: Sten Ternblad)

Utgivare Totalförsvarets Forskningsinstitut - FOI Försvarsanalys 172 90 Stockholm	Rapportnummer, ISRN FOI-R--0545--SE	Klassificering Användarrapport
	Forskningsområde 2. Utformning av totalförsvaret	
	Månad, år Augusti 2002	Projektnummer E1745
	Verksamhetsgren 5. Uppdragsfinansierad verksamhet	
	Delområde 23 Civil beredskap	
Författare/redaktör Sten Temblad och Petter Wulff Bilaga av Ann Ödlund	Projektledare Sten Temblad	
	Godkänd av Maria Hedvall	
	Uppdragsgivare/kundbeteckning Överstyrelsen för Civil Beredskap	
	Tekniskt och/eller vetenskapligt ansvarig	
Rapportens titel Jugoslavienkriget 1999. Erfarenheter från olika delar av det civila försvaret.		
Sammanfattning (högst 200 ord) Den av NATO ledda flygkampanjen operation "Allied Force" 1999 mot Jugoslavien var den första större flygkampanj i Europa sedan Andra världskriget. Den innehöll dels en strategisk bombning av infrastrukturen i Jugoslavien, dels en taktisk bombning av militära mål, främst i provinsen Kosovo och Metohija. Det är av intresse att samla in erfarenheter och kunskap från länder som varit i krig för att undersöka om något av detta kan implementeras i Sverige. Som en del av detta har projektet Jugoslavienkriget 1999 intervjuat ett stort antal företrädare för civilt försvar i Jugoslavien om deras erfarenheter av den strategiska bombningen. Denna rapport redovisar resultaten från intervjuerna med inriktning mot kommunal nivå. De omfattar bland annat flyglarm, skyddsrum, utrymning, flyttning av riskkällor och information. Rapporten redovisar även andra typer av erfarenheter av vad som hände i Jugoslavien under bombningarna. Detta är sådant som inte direkt hanteras av kommunal nivå, men som påverkar den. Hit hör exempelvis hamstring, svartabörshandel och arbetsbenägenhet. Rapporten innehåller även en bilaga som är en litteraturstudie över psykosociala konsekvenser som följd av flygbombningarna.		
Nyckelord Civilt försvar, flyglarm, skyddsrum, utrymning, krishantering, flygangrepp, strategisk bombning, Allied Force, psykologiska effekter		
Övriga bibliografiska uppgifter Rapporten är en av en serie på fyra.	Språk Svenska	
ISSN 1650-1942	Antal sidor: 35 s.	
Distribution enligt missiv	Pris: Enligt prislista	

Issuing organization FOI – Swedish Defence Research Agency Defence Analysis SE-172 90 Stockholm	Report number, ISRN FOI-R--0545--SE	Report type User report
	Research area code 2. Military Defence and Civil Emergency Planning	
	Month year August 2002	Project no. E1745
	Customers code 5. Contracted Research	
	Sub area code 23 Civil preparedness	
Author/s (editor/s) Sten Temblad and Petter Wulff Appendix by Ann Ödlund	Project manager Sten Temblad	
	Approved by Maria Hedvall	
	Sponsoring agency The Swedish Agency for Civil Emergency Planning	
	Scientifically and technically responsible	
Report title (In translation) The Yugoslav War 1999. Experiences from different parts of civil defence.		
Abstract (not more than 200 words) NATO:s air campaign Operation Allied Force 1999 against Yugoslavia was the first extensive air campaign in Europe after the Second World War. It included strategic bombing of targets in Yugoslavia as well as military targets in the province of Kosovo and Metohija. It is of interest to collect empirical knowledge and experiences from countries that have been in war, to study if that knowledge could be implemented in Sweden. As part of this the project The Yugoslav War 1999 has interviewed a large number of representatives from Yugoslavian civil defence regarding their experiences from the strategic bombing. This report contains the results from the interviews on the local community level. The areas covered are among others air raid alarm, air raid shelters, evacuation, removal of hazardous material, and information. Areas, which are not handled by the local community but affects that level are also described, such as the hoarding of provisions, the black market and the inclination to work. In this study also includes a description of the psychological effects of the air attacks based on a literature study.		
Keywords Civil Defence, Crisis management, Air raid alarm, Air raid shelters, Evacuation, Air Attack, Strategic Bombing, Allied Force, Psychological effects.		
Further bibliographic information The report is one in a series of four.	Language Swedish	
ISSN 1650-1942	Pages 35 p.	
Price acc. to pricelist		

Executive Summary

Denna rapport är den tredje i ordningen som behandlar NATO:s flygkrig mot Jugoslavien 1999. I projektets första rapport finns delar av det jugoslaviska civila försvaret beskrivet utifrån öppna källor, främst litteratur. I denna rapport har vi valt att inrikta redovisningen på det material som framkom vid de intervjuer vi genomförde med jugoslaviska representanter för olika områden inom civilt försvar. Intervjuerna genomfördes under tiden 19-23 november 2001 på plats i Jugoslavien.

I flera intervjuer sades det spontant att det inte gick att skydda sig mot luftangrepp och att man inte använde sig av skenmål, maskering, rök från bränder eller någon taktik. Man reparerade så snart man kunde (exempelvis elkraftsanläggningar och raffinaderier) utan någon form av taktiserande. Det verkar inte heller ha förekommit någon organiserad utrymning, inte ens av särskilt utsatta kvarter, exempelvis sådana som låg nära militära mål.

I intervjuerna visade det sig dock att man använde ganska många sätt att skydda sig och att göra vardagslivet drägligare. Vi redovisar dessa i denna rapport. Det omfattar sådant som kan rymmas inom kommunal krishantering, såsom alarmering, skyddsrum, utrymning, flyttning av riskkällor, mörkläggning och information. Vi tar även upp andra områden, områden som inte direkt är en del av det civila försvaret, men som ändå är påverkansfaktorer och som det civila försvaret kan ha behov av att känna till. Hit hör exempelvis hamstring.

Rapporten avslutas med en preliminär diskussion kring vilka jugoslaviska erfarenheter som kan tänkas vara av intresse för Sverige och dess civila försvar.

Rapporten innehåller även en bilaga som är en litteraturstudie över psykosociala konsekvenser som följd av flygbombningarna. Detta är en fördjupning av det som rapporterades i projektets första rapport.

Innehållsförteckning

Kapitel 1. Inledning	1
1.1 Historik	1
1.2 Bakgrund till studien	1
1.3 Syftet med föreliggande studie	3
1.4 Metod	4
1.5 Rapportens disposition	6
Kapitel 2. Tidigare rapporter i projektet	7
2.1 Jugoslavienkriget 1999. Precisionsvapen mot civil infrastruktur. Ett sammandrag.	7
2.2 Jugoslavienkriget 1999. Hur man angriper ett land från luften. Ett sammandrag.	7
Kapitel 3. Jugoslaviskt civilt försvar	9
3.1 Bakgrund	9
3.2 Kommunal krishantering	9
• Alarmering	10
• Skyddsrum	10
• Utrymning	13
• Flyttning av riskkällor	13
• Mörkläggnings	14
• Information till medborgarna	14
• Sjukvården	15
3.3 Andra områden	15
• Mänskliga sköldar och kultur	16
• Hamstring	16
• Svarta börsen	16
• Minskad brottslighet	17
• Frivilligorganisationer	17
• Arbetsbenägenhet	19
Kapitel 4. Vad kan vara av intresse för svenskt civilt försvar?	20
4.1 Inledning	20
4.2 Bekräftade erfarenheter och kunskap	20
4.3 Ny kunskap	21
4.4 Bortglömd kunskap	21
4.5 Summering och förslag till fortsatta studier	21
Bilaga	
Möjliga psykosociala konsekvenser för civilbefolkningen av flygbombningarna i Jugoslavien – en litteraturstudie. Av Ann Ödlund	27

Kapitel 1. Inledning

1.1 Historik

Den jugoslaviska federationen styrdes efter andra världskriget av Tito. Denne såg det militära hotet från Sovjetunionen och byggde upp ett försvar som var riktat mot öster. Jugoslavien byggde även upp ett civilt försvar som påminner mycket om det svenska.

När Tito gick bort började Federationen knaka i fogarna och detta ledde fram till ett 1990-tal med oroligheter och ett antal krig på Balkan varav följde att nya nationer bildades.

Delrepubliken Serbien och den serbiska befolkningen i övriga delrepubliker försökte positionera sig i samtliga krig. I samband med detta försökte man skapa etniskt enhetliga enklaver och ett medel för detta var den så kallade etniska rensningen, som innebar fördrivande av andra etniska grupper.

NATO genomförde militära insatser i Bosnien under 1995. Det var främst en flygoperation som benämndes Deliberate Force och pågick från den 30 augusti till den 14 september. Den utgjorde ett direkt svar på en artilleriattack mot Sarajevos marknad den 28 augusti, men var ett resultat av att Bosnienserber intogs av FN upprättade så kallade säkra områdena Srebrenica och Zepa samt omgrupperade till Gorazde. NATO och FN kom då överens om att ett angrepp mot Gorazde skulle mötas med en ”oproportionell” flygattack mot Bosnienserbiska mål. Nu blev det attacken mot marknaden i Sarajevo och de 38 döda, som utlöste flygoperationen. NATO flög 3 515 företag, varav cirka 60 % var attackuppdrag. Dessa levererade 1 026 vapen varav 708 precisionsvapen (nästan 70 %). Operationen ledde fram till en process som resulterade i Daytonavtalet.

Under 1998 växte oroligheterna i den serbiska provinsen Kosovo. En Kosovoalbansk befrielse-rörelse försökte åstadkomma ett självständigt Kosovo, delvis som reaktion på den minskade självständighet som hade påtvingats provinsen under andra halvan av 1990-talet. Även i denna konflikt förekom etnisk rensning. I oktober 1998 var det nära att NATO ingrep med flygstridskrafter, men förhandlingar ledde fram till att OSSE skickade in observatörer.

Strider blossade upp igen i början av 1999 och fredssamtalen i Rambouillet i Frankrike bröt samman. OSSE drog tillbaka sina observatörer och den 24 mars inledde NATO Operation Allied Force mot Jugoslavien. Den kom att vara fram till den 20 juni, men bombningarna upphörde den 10 juni. Under 78 dygn genomfördes bombningar på två ”fronter”: en strategisk bombning av främst fasta mål i Jugoslavien och en bombning av taktisk karaktär mot militära förband i Kosovo.¹

1.2 Bakgrund till studien

Överstyrelsen för civil beredskap (ÖCB) har beställt en studie kring jugoslaviskt civilt försvar vid NATO:s bombningar av Jugoslavien i samband med Kosovo-konflikten. Syftet med en sådan studie är att från empiriskt underlag sammanställa erfarenheter från ett faktiskt krig i Europa och undersöka om dessa erfarenheter kan vara användbara för svenskt civilt försvar. Studien ska vara inriktad på hur Jugoslavien drabbades av den strategiska bekämpningen. Det taktiska flygkriget över Kosovo behandlas inte.

¹ Den 7 april beskrev general Clark vid en presskonferens vid SHAPE att operationen hade två fronter. Källa: http://www.defenselink.mil/news/Apr1999/n04071999_9904074.html

Projektet omfattar några delstudier. Dessa är fyra olika studier som bedrivs vid Totalförsvarets forskningsinstitut (FOI) och en studie som bedrivs vid Styrelsen för psykologiskt försvar (SPF) med visst stöd från Försvarshögskolan.

De studier som bedrivs vid FOI är inriktade mot olika delar, men kompletterar varandra. En översikt av vad som behandlas inom projektet redovisas nedan i tabell 1.

Flygoperationer	Civila verkningar	Civila försvarets åtgärder samt civilbefolkningens reaktioner	Åtgärder inom infrastrukturen	Erfarenheter av intresse för svenskt vidkommande
<p><i>Operativt</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Selektivt målval • Brist på överraskning • Lågt operations-tempo • Inga synergieffekter • Ej riktat direkt mot civilbefolkningen <p><i>Taktiskt och stridstekniskt</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Hög precision • Graderad verkan 	<ul style="list-style-type: none"> • Skadad teknisk infrastruktur • Dödade och skadade • Psykologiska aspekter 	<ul style="list-style-type: none"> • Flyglarm • Information • Skyddsrum • Utrymning • Mörkläggning • Övrigt: mänskliga sköldar, hamstring, svarta börshandel, etc 	<ul style="list-style-type: none"> • Elförsörjning: Massinsatser för fiberrensning Ö-drift • Telekommunikationer: Centralstyrning Spridning Optokabeldragning • Järnväg: Centralstyrning Lagerspridning • Bränsleförsörjning: Stängning av produktion Import 	<ul style="list-style-type: none"> • Taktiskt upp-trädande • Möjlighet till skydd

Tabell 1. Översikt av olika oråden som behandlas inom hela projektet.

Projektets första studie² inventerar de civila verkningarna av NATO-operationen *Allied Force* i Jugoslavien. Det är verkningarna av det renodlade flygkriget mot Jugoslavien *utanför Kosovo* som undersöks. Studien omfattar en övergripande inventering av effekter på civil infrastruktur (el, tele, broar), antal dödade och skadade bland civilbefolkningen samt vissa psykologiska effekter. Ett kort referat återfinns nedan i kapitel 2.1.

Projektets andra studie³ behandlar flygoperationer utifrån ett ”angriparperspektiv” (NATO:s). Frågeställningen är om operation *Allied Force* kan sägas vara representativ för hur en modern flygoperation genomförs. I kapitel 2.2 finns en kortare redogörelse för resultaten från den studien.

² Petter Wulff, *Jugoslavienkriget 1999. Precisionsvapen mot civil infrastruktur*. FOI-R—0371—SE., Januari 2002

³ Sara Guldbrandsson och Sten Ternblad, *Jugoslavienkriget 1999. Hur man angriper ett land från luften*. FOI-R—0461—SE. April 2002

Projektets tredje studie – vars resultat redovisas i denna rapport - redogör för resultaten från intervjuerna i Jugoslavien som var inriktade mot det civila försvaret, främst lokal nivå. Här ingår de intervjuades uppfattningar om civilbefolkningens reaktioner. Studien innehåller även vissa förslag på vilka erfarenheter som skulle kunna vara av intresse för Sverige.

Projektets fjärde studie⁴ redovisar intervjuerna med representanter för olika typer av infrastruktur, främst på nationell nivå. Även här finns vissa förslag på vilka erfarenheter som skulle kunna vara av intresse för Sverige.

I projektet ingår alltså flera delar som på olika sätt behandlar den fysiska krigföringen med tonvikt på flygkriget och dess effekter. Arbetet följer två olika spår. Kriget ses dels från ett ”angriparsperspektiv”, dels från ett ”försvararperspektiv”. Resultaten från dessa perspektiv analyseras mot varandra utifrån ett perspektiv baserat på svensk civil beredskap. Den övergripande problemställningen lyder: Är erfarenheter från hur Jugoslavien drabbades av NATO:s flygoperation intressanta för Sverige ur ett civilt försvarsperspektiv och i så fall vilka?

Studien vid SPF⁵ behandlar informationshanteringen och hur informationspåverkan (informationsoperationer) skedde under kriget.

1.3 Syftet med föreliggande studie

Studien syftar till att inventera de skyddsåtgärder som fanns eller utvecklades under flygkriget mot Jugoslavien (utanför Kosovo). Det handlar t.ex. om förekomsten av skyddsrum och hur de nyttjades, effektiviteten i flyglarmsystem samt om (planeringen för) utrymning. Dessutom behandlas mindre vanliga skyddsåtgärder. Hit hör begrepp som mänskliga sköldar. Vidare belyser vi några olika fenomen hos civilbefolkningen i krigstid, exempelvis effekter på brottsligheten samt hamstringsbenägenhet.

Den övergripande problemställningen i denna delstudie är;

- Vilka typer av skyddsåtgärder användes i Jugoslavien under NATO:s bombningar?

Inventeringar av rapporter och medier som redovisat eller antytt skyddsåtgärder finns utvecklat i första studien. Denna studie kommer därför att koncentreras på det som framkom vid intervjuer med representanter för olika funktioner i Jugoslavien. Olika delar av totalförsvarets status våren 1999 och dess förmåga vid flyganfallen belyses. Studien tänks kunna ge vissa preliminära bedömningar av dess effektivitet gentemot NATO:s flyganfall. Arbetet bygger bland annat på de tidigare studierna inom projektet men främst på intervjuer genomförda i Jugoslavien. Något som vi inte berör i denna rapport är infrastrukturen. Den kommer att behandlas i en egen rapport.

Personer som varit särskilt stöd för studien är Veikko Kekki, beredskapshandläggare vid Svenska Kraftnät, Gordana Kukic, tolk, Göran Stütz, forskningschef vid SPF, samt Hans Andersson, handläggare vid ÖCB. Kukic använde sitt kontaktnät i Jugoslavien för att

⁴ Sten Ternblad och Petter Wulff med Hans Andersson och Veikko Kekki, *Jugoslavienkriget 1999. Infrastrukturen i skottlinjen*. FOI-R—0544—SE. Augusti 2002.

⁵ Kristina Riegert, *Kampen om att utforma det kommunikativa rummet. Informationskrigföring under Kosovokonflikten*. (preliminär titel) 2002

möjliggöra ett stort antal intervjuer samt agerade tolk vid intervjuerna. Även Kekki och Andersson var med i Jugoslavien och deltog vid olika intervjuer.

1.4 Metod

I en tidigare rapport har tillgängliga engelsk- och svenskspråkiga dokument om kriget inventerats.⁶ Inventeringen gav data för en stor del av de genomförda flyganfallen. Det var svårare att få en bild av det bakomliggande agerandet. NATO:s agerande kan i viss mån förklaras med deras doktriner för flygkrig. En genomgång av innehållet i USA:s, Storbritanniens och NATO:s flygdoktriner gjordes därför i en särskild rapport.⁷

Däremot bedömde vi det omöjligt, att via dokument få en bild av det bakomliggande agerandet från jugoslavisk sida. För den uppgiften krävdes, som vi såg det, intervjuer i Jugoslavien med personer, som innehade civila ansvarspositioner under kriget.

Karta över Jugoslavien. De fyra städer vi besökte var från norr till söder: Novi Sad, Belgrad, Kragujevac, Nis. Vi besökte inte Kosovoprovinsen i söder med provinshuvudstaden Pristina.

Inom de sektorer, som prioriterades av uppdragsgivaren ÖCB (sedan 2002-07-01 omorganiserad till Krisberedskapsmyndigheten) ville vi få en belysning av förhållandena från olika perspektiv. Viktigt var att inte bara intervjua personer på den nationella nivån utan även lokala företrädare. Vi hade ett behov av att komma utanför Belgrad för att få med perspektiv från andra delar av landet.

En avgörande svårighet var att etablera en länk till det jugoslaviska samhället. Vi kunde här dra nytta av Svenska Kraftnäts tidigare kontakter i landet. Den kontaktperson, som då användes blev vår utomordentligt viktiga länk till intervjupersonerna.⁸

Det krävdes dock kompletterande förankringsarbete. Vi hade tur, då det förekom jugoslaviska ministerbesök i Sverige under månaden innan vår resa skulle äga rum. Vi hade således förmånen att få redovisa projektet för den jugoslaviska försvarsministern dr Krapovic med delegation.⁹ En formell skrivelse till det jugoslaviska utrikesdepartementet kunde hänvisa till

⁶ Wulff 2002

⁷ Gullbrandsson, Ternblad 2002

⁸ I några fall har dessa personer senare blivit ”avpollterade” av sina organisationer, vilket har krävt extra insatser att spåra dem och få dem att ställa upp för intervjuer.

⁹ 01-10-29. Information om vårt projekt och våra intervjuönskemål lämnades därutöver till försvarsdepartementet inför vice premiärminister dr Labus samtal med försvarsministern (01-10-05)

kontakten med försvarsministern.¹⁰ Skrivelsen torde ha hjälpt till att få till stånd intervjuer. En sammanställning av de genomförda intervjuerna finns i källförteckningen.

Intervjuerna genomfördes två och ett halvt år efter kriget. Detta innebar för- och nackdelar. Uppenbara nackdelar är att folk glömmer och förändrar sin syn på upplevda händelser över tiden. Fördelarna är att de har hunnit bearbeta erfarenheter och att de kan vara beredda att diskutera även smärtsamma erfarenheter med icke utbildade psykologer. Genomgående möttes vi av en stor öppenhet från dem vi intervjuade och de var villiga att berätta om sina erfarenheter, ofta utifrån ett kritiskt perspektiv.

De personer som vi intervjuade representerar en bredd i perspektiven. Det framgår av tabellen nedan, där kryss motsvarar intervju (kryss inom parentes del av intervju). Personer var oftast chefspersoner på antingen nationell eller lokal nivå som varit djupt involverade i olika delar av det civila försvaret eller funktionens verksamhet under bombningarna. Vissa av dem har idag andra uppgifter. Några har gått vidare till universitet och har professors tjänst där. Andra, med mera politisk bakgrund, har antingen hamnat i opposition, eller flyttat från lokal till nationell nivå. De som arbetat inom exempelvis el och järnväg fanns kvar inom företagen, ibland med andra uppgifter.

S a k o m r å d e

Nivå	El	Tele	Järnväg	Bränsle	Kris- hantering	Radio- amatörer
Nationell	X	X	X			
Distrikt/ region	X	(X)		X	X	X
Kommun	(X)			(X)	X	
Kommundel					X	X

Tabell 1. Sammanställning över sakområden och nivå som omfattades av intervjuer.

Intervjuerna hade formen av öppna samtal, där intervjupersonerna tämligen fritt kunde bestämma inriktning inom ramen för den allmänna frågan ”Vad gjorde Er organisation under bombningarna?”. De intervjuade kunde ofta ge beskrivningar av agerandet i samband med anfall, som drabbat deras egen verksamhet. I allmänhet kom även aktiviteter före kriget att behandlas. En återkommande fråga från vår sida var på vilken nivå civila skyddsåtgärder hade initierats. Vi hade även ett dussin förberedda frågor som vi kunde använda för att styra in personerna på sakområden. Varje intervju tog ungefär två timmar.

Intervjuerna genomfördes av följande personer:

- Sten Ternblad, FOI
- Petter Wulff, FOI
- Hans Andersson, Överstyrelsen för Civil Beredskap
- Veikko Kekki, Svenska Kraftnät
- med stöd av Gordana Kukic (tolk m.m.)

Planerna var att delegationen även skulle innehålla en teletekniskt kunnig person.

Kontaktpersonen på Ericsson Radio Systems blev dock upptagen i sista stund av andra engagemang i Belgrad.

¹⁰ FOI dnr 01-3516, 01-10-31

Normalförfarandet var att två personer plus tolk intervjuade en eller flera jugoslaviska representanter. Intervjuerna spelades inte in på band. Renskrivna intervjuer (på engelska) har i några fall skickats för synpunkter till intervjupersonerna.

1.5 Rapportens disposition

I det fortsatta kommer vi först att ge en kort beskrivning av de två tidigare studierna i projektet. Dessa är dels en inventering av de civila verkningarna av bombningarna, dels en genomgång av flygoperationen utifrån gällande doktriner. Inventeringen av civila verkningar finns beskriven i kapitel 2.1 och genomgången av flygoperationen finns i kapitel 2.2. I övrigt hänvisas till respektive FOI-rapport: *Jugoslavienkriget 1999. Precisionsvapen mot civil infrastruktur* samt *Jugoslavienkriget 1999. Hur man angriper ett land från luften*.

Därefter följer ett kapitel (3) baserat på våra intervjuer, som beskriver hur olika funktioner inom det jugoslaviska civila försvaret arbetade och några av de problem de ställdes inför. Först behandlas jugoslaviska erfarenheter från traditionella områden såsom alarmering och skyddsrum. Sedan tar vi upp andra områden som är relativt nya, till exempel mänskliga sköldar, och ett antal intressanta observationer som inte direkt hör hemma under traditionellt civilt försvar. Här finns exempelvis hamstring, svart börsen, brottslighet och arbetsbenägenhet.

Det sista kapitlet (4) innehåller en första diskussion kring vilka jugoslaviska erfarenheter som kan tänkas vara av intresse för Sverige och dess civila försvar. Dessa är indelade i sådana vi känner sedan tidigare (4.2), nya erfarenheter som vi kanske inte kände till sedan tidigare (4.3) samt sådant som vi har känt till men har "glömt bort" (4.4).

Rapporten avslutas med en bilaga som behandlar psykosociala skador som uppstod genom flygbombningarna av Jugoslavien. Det är en fördjupning av det som redovisades i första rapporten, men eftersom det är en litteraturstudie och därmed har ett delvis annorlunda upplägg och helt andra källor än resten av denna rapport, har vi valt att redovisa den för sig själv.

Kapitel 2. Tidigare rapporter i projektet

2.1 Jugoslavienkriget 1999. Precisionsvapen mot civil infrastruktur. Ett sammandrag.

Rapporten är en sammanställning av engelskspråkig (och svensk) litteratur om krigets civila verkningar. Framför allt den jugoslaviska vitboken om kriget och Human Rights Watch innehåller detaljerade uppgifter om vad som hände, även om de inte är helt samstämmiga. Från den oberoende jugoslaviska informationskanalen B92 har vissa uppgifter hämtats om det dagliga livet under krigets första dagar. (Myndigheterna tystade efter en dryg veckas krig B92:s nyhetsrapportering).

Vitbokens uppgifter om tid och plats för angrepp mot olika målkategorier har sammanställts. Data finns således för vart och ett av de trettiotal flyganfall, som enligt vitboken riktades mot teleanläggningar, och för de ungefär lika många anfallen mot broar. Det framgår att teleanläggningar först anfölls nattetid men under krigets senare del huvudsakligen på dagen. Vapeninsatsen för att slå ut en bro rörde sig ofta, enligt den jugoslaviska vitboken, om två å tre robotar.

Human Rights Watch har inventerat de civila dödsfallen i kriget. Dödsfallen är någorlunda jämnt fördelade mellan Kosovo (ca 300 döda) och övriga Jugoslavien (ca 200 döda). Det femtiotal anfall som ledde till civila dödsfall utanför Kosovo finns sammanställda i rapporten.

Antalet döda i förhållande till mängden fällda bomber och robotar var klart lägre än för andra världskrigets stadsanfall. Syftet i Jugoslavien var också ett annat. NATO ville undvika civila dödsfall. Vid anfall mot tele-/radio-/TV-anläggningar och vid anfall mot broar höll sig dödstaten kring en dödad civilperson per anfall.

Rapporten ger också kommentarer kring krigets psykologiska verkningar. Här finns uppgifter om att det förekom instruktioner till invånarna hur de skulle hantera sin stress och rädsla.

2.2 Jugoslavienkriget 1999. Hur man angriper ett land från luften. Ett sammandrag.

Projektet har i en annan rapport studerat hur NATO genomförde sin planläggning och genomförande av operation Allied Force. Det författarna pekar på i den rapporten är bland annat att NATO:s politiska ledning var mycket restriktiv vad gäller vilka mål som fick bekämpas. Inledningsvis anfölls därför endast det jugoslaviska luftförsvaret och några få strategiska mål. Efterhand utökades den godkända målkatalogen. Förutom att bekämpa militära förband och deras infrastruktur, så ökade omfattningen av den strategiska bombningen.

Effektiviteten i flygoperationen hämmades främst av två restriktioner. Den ena var NATO:s politiska lednings riskaversion vad gäller egna förluster och jugoslaviska civila offer. Detta ledde till att operationen inledningsvis fick karaktären av en maktdemonstration. Efterhand som detta inte gav förväntat resultat genomförde NATO en långsam eskalation som innebar ett ökande tryck på den jugoslaviska politiska ledningen.

Den andra restriktionen var vädret. De två första månaderna fick ett stort antal flygföretag ställas in. Delvis hängde detta samman med den första restriktionen. Eftersom det blev svårt för attackpiloterna att fastställa att man siktade på rätt mål och att det inte fanns civila i närheten så fick anfall inställas.

Dessa två restriktioner innebar att flygoperationen inte genomfördes så som doktriner och flygteorier förespråkar. Det som kanske främst saknades var intensiteten i angreppen. NATO fick aldrig ut några synergieffekter i form av exempelvis systemkollaps eller paralysering av samhället. Så de indirekta effekterna blev betydligt mindre än om flygdoktriner följts.

Däremot var NATO/USA mycket effektivt vad gäller bekämpning av enskilda fasta mål, dvs infrastrukturen. Den strategiska bombningen inriktades mot förväntade mål. Dessa inkluderade central ledning (både byggnader och telekommunikationer samt radio och TV), energisektorn (eldistribution och oljeraffinaderier), transporter (järnväg och broar) och industri (militär, kemisk och dual-use). NATO hade en väl utvecklad metodologi för att bedöma sidoverkande skador och den fungerade mycket bra. Genom att bland annat analysera vapentyp, målets konstruktion, anfallsvinkel och omgivning kunde man minimera/eliminera risken för kollaterala skador så mycket att NATO:s ledning gav sitt godkännande att slå mot mål i centrala Belgrad.

Författarna till FOI-rapporten påstå därför att de enskilda målen som bekämpades var representativa för en strategisk bombning, men att genomförandet exempelvis i form av intensitet och systemtänkande inte var det. Det betyder att beskrivningarna av skador och direkta effekter troligen ger en god bild av resultaten av strategisk bombning men att verkningarna och följd effekterna kan bli betydligt större om flera mål slås ut samtidigt.

Deras slutsats är att svenskt civilt försvar kan dra lärdomar från att studera hur olika civila funktioner drabbades under operation Allied Force. Dock måste lärdomarna granskas mot vad som är typiskt och vad som är atypiskt vad gäller hur Allied Force de facto genomfördes.

Kapitel 3.

Jugoslaviskt civilt försvar

3.1 Bakgrund

Västerländsk media rapporterade inte särskilt mycket om det jugoslaviska civila försvaret. Det som är känt är att Jugoslavien under det kalla kriget såg Sovjetunionen som hotet och att man byggde upp ett försvar mot ett anfall från öster. Som en del i detta försvar fanns ett utvecklat civilt försvar.

Under 1990-talet bröt sig flertalet delrepubliker ut ur Federationen och blev självständiga stater. Detta skedde inte på ett fredligt sätt. Det fick bland annat till resultat att försvarsorganisationer bröts ner och delvis fördelades. Det civila försvaret verkar delvis ha blivit eftersatt i delrepubliken Serbien under denna period, även om det fanns en tradition och ett arv i botten. Tio år av krig i regionen innebar också att ekonomin i Jugoslavien raserades.

I projektets första studie finns delar av det civila försvaret beskrivet utifrån öppna källor, främst litteratur.¹¹ Vi har därför valt att i denna delstudie inrikta redovisningen på material som kom fram vid intervjuer med jugoslaviska representanter för olika områden inom civilt försvar.¹² I flera intervjuer sades det spontant att det inte gick att skydda sig mot luftangrepp och att man inte använde sig av skenmål, maskering, rök från bränder eller någon taktik. Man reparerade så snart man kunde (exempelvis elkraftsanläggningar och raffinaderier) utan någon form av taktiserande. Det verkar inte heller ha förekommit någon organiserad utrymning, inte ens av särskilt utsatta kvarter, exempelvis sådana som låg nära militära mål.

I intervjuerna visade det sig dock att man använde ganska många sätt att skydda sig och att göra vardagslivet drägligare. Nedan ska vi redovisa dessa. Det sker under rubrikerna Traditionella åtgärder och Andra områden. Det sista omfattar sådant som inte direkt är en del av det civila försvaret, men som ändå är påverkansfaktorer och som det civila försvaret kan ha behov av att känna till.

3.2 Kommunal krishantering

I detta avsnitt kommer vi att gå igenom några av de traditionella områden inom civilt försvar som Jugoslavien använde sig av. De är:

- Alarmering
- Skyddsrum
- Utrymning
- Flyttning av riskkällor
- Mörkläggnings
- Information till medborgarna
- Sjukvård

Nedan ska vi redovisa hur de vi intervjuade uppfattade att det fungerade och vilka erfarenheter de hade av att bli angripna.

¹¹ Petter Wulff, *Jugoslavienkriget 1999. Precisionsvapen mot civil infrastruktur*. FOI-R—0371—SE, januari 2002.

¹² Projektets medarbetare genomförde intervjuerna på plats i Jugoslavien under tiden 19–23 november 2001.

Alarmering

Flyglarm fanns utbyggt i alla städer¹³ vi besökte. Det sköttes av det civila försvaret men informationen kom från det militära försvaret.¹⁴ Det fanns de som uppfattade att Förvarsstaben gav order om långvariga flyglarm som del av psykologin att ena befolkningen.¹⁵

Det finns sammanställningar gjorda över hur omfattande flyglarmen var under kriget, så det är möjligt att jämföra Nis, som ligger nära det i kriget centrala Kosovo, med det längre bort belägna Belgrad.

Larmbelastningen i Nis var hög medan den var betydligt lägre i Belgrad. Nis var under flyglarmtillstånd större delen av kriget. Flyglarm rådde nästan undantagslöst nattetid. Någonstans mellan kl 06.00 och 07.30 varje dag som flyglarm pågick blåstes ”faran över”. Ofta återkom larmen efter några timmar. Larmen kunde då vara resten av dagen, dvs upp till 24 timmar om dygnet, beroende på att NATO kontinuerligt försökte bekämpa militära förband i Kosovo. Även om larmtrycket under dagen var begränsat, så hade flyglarm normalt ljudit klockan 22 på kvällen.

Trots att det i Belgrad var mindre tid som flyglarmen ljud fick kommunens informationsansvariga gå ut i TV och påminna om att flyglarmet var på, eftersom individer vande sig vid det (trubbades av), då det var igång många timmar (upp till 13) i sträck.

Larmsystemet lyckades ”förutsäga” alla flyganfall mot Nis utom ett. När kriget inleddes var systemet i funktion. De anfall, som drabbade Nis första krigskvällen, kunde befolkningen varnas för. Om systemet som helhet fungerade bra eller inte kan diskuteras. Förmågan att ”förutsäga” i stort sett alla flyganfall betalades med många timmar under larm utan att anfall kom.

Erfarenheter från flyglarmeringen i Novi Sad var att flyglarmen ofta kom sent, ibland efter att de första bomberna föll i staden. Förvarningen fungerade alltså ganska dåligt där. Detta löstes genom att radioamatörer (tidigare frivilligorganisation liknande den svenska Frivilliga Radioorganisationen - FRO) organiserade sig och skapade en förvarningsfunktion. Mer om detta under avsnitt 3.3.

En erfarenhet som de intervjuade pekade på var den ringa flexibilitet som sirener innebär vid ett stort, kontinuerligt flygtryck. Flyglarmet i Belgrad gavs från tysktillverkade sirener (126 decibel). Det gick inte att gå ut med talade meddelanden i dessa, något som det upplevdes att det fanns behov av. Exempel var när man ville informera befolkningen och inte enbart varna.¹⁶

Skyddsrum

Skyddsrum fanns väl utbyggt. Varje hus ska ha skyddsrum och enligt lag ska 2,5 % av byggkostnaden användas för skyddsrumbyggnad.¹⁷ Precis som i Sverige utnyttjades dessa i fredstid för annat, bland annat näringsverksamhet. Dock fanns inga lagar eller förordningar som innebar att de som utnyttjade skyddsrummen var tvungna att utrymma dessa inom

¹³ Belgrad, Novi Sad, Nis och Kragujevac.

¹⁴ Professor Spasoje Krunić

¹⁵ Informationsansvarig i Belgrad (undanbett att figurera med namn)

¹⁶ Informationsansvarig i Belgrad

¹⁷ Professor Spasoje Krunić

specificerad tid. Eftersom utrymmena bland annat kunde användas av småföretag innebar det att om de utrymde lokalerna så förlorade de sina möjligheter till inkomst, så i vissa fall tog det lång tid innan skyddsrummen tömdes och därmed kunde iordningställas.

Ingenstans påbörjade man iordningsställandet av skyddsrummen innan de första bomberna föll över Jugoslavien med undantag för Kragujevac.¹⁸ Oftast saknades även en fungerande organisation för skyddsrummen så man behövde även organisera detta med bland annat en chef med befogenheter för varje enskilt skyddsrum.

Invånarna använde sig av skyddsrum i ganska stor omfattning. Detta gällde dock inte på långa vägar alla. De personliga erfarenheterna hos de vi intervjuade visar på en spännvidd. Det fanns de som inte gick ner i skyddsrum någon gång. Några pekade på att erfarenheterna från skyddsrum som blev dödsfällor under andra världskriget gjorde att folk drog sig för att använda dem i början. Många pekar dock på att så snart befolkningen märkte att NATO undvek att åsamka civila förluster så brydde sig många inte om att gå i skyddsrummen.

I Belgrad började man iordningsställa skyddsrum först efter det första anfallet, dvs efter den 24 mars. I början gick folk till skyddsrummen när flyglarmet gick och då gatorna tömdes blev staden som en spökstad. Efterhand som belgradsborna insåg att NATO hade precisionsbomber avtog dock detta. Hela tiden fanns dock en rädsla för att NATO skulle missa tilltänkta mål.¹⁹ I Zvezdara (kommundel i Belgrad) brydde sig inte folk om att använda skyddsrum i bostadsområdena, bland annat på grund av att alarmeringen oftast var falsk.²⁰

Den federale inrikesministern Zivkovic (borgmästare i Nis under bombningarna) gav en ingående beskrivning av de problem man ställdes inför när man skulle iordningsställa skyddsrummen i Nis. Staden styrdes av oppositionen och hade därför inte fått sin del av de statliga eller delstatliga medlen till det civila försvaret. Serbien styrdes av Milosevics parti SPS och det var den delstatliga nivån som kontrollerade skyddsrummen, ibland till och med nycklarna till dem.

Bild 1.
Zoran Zivkovic, Borgmästare i Nis under kriget; vid intervjutillfället Federal minister for internal affairs.
Foto: Sten Ternblad

Maktindelningen mellan staten (federationen), den federala republiken (Serbien)²¹ och den reguljära armén innebar att ingen gjorde några förberedelser inom det civila försvaret inför angreppet. Befintliga regler och bestämmelser var inte relevanta för situationen. Det innebar att alla förberedelser genomfördes på lokal nivå, där man inte hade vare sig pengar eller andra medel. Organisationen var enligt Zivkovic katastrofal. Man skapade ett högkvarter för civilt försvar på lokal nivå först fem dagar efter att bombningarna börjat.

Det viktigaste vad avser skyddsrummen var att städa ur dem och att tala om för befolkningen vart de skulle gå. Man använde lokal media och informationsblad för det. Skyddsrummen var

¹⁸ Det gjordes dock inte på lokalt initiativ utan det gick ut order från den federala nivån.

¹⁹ Informationsansvarig i Belgrad (undanbott att figurera med namn)

²⁰ Borgmästare Petar Moravec

²¹ Det finns inte och har heller aldrig funnits någon regional nivå, däremot 28 distrikt under republikens styre.

inte ändamålsenliga då de hade försummats i 20 år och man kunde inte komma in i dem. Det fanns problem att få fram nycklar till dem. För varje individuellt skyddsrum utnämnde högkvarteret en ansvarig. Dessutom behövdes det ett team för varje skyddsrum som inkluderade läkare med 24 timmars "jourberedskap". De skulle även ha tillgång till medicin. Allt detta gjordes på frivillig basis och man bjöd in via media. Det var många privatpraktiserande läkare som hörsammade uppmaningarna.

Efter att bombningarna pågått under en tid slutade delar av befolkningen att gå ner i skyddsrummen. De flesta trodde inte att bombningarna var så farliga och var inte oroliga. Den 7 maj föll en klusterbomb mot marknaden i Nis. Det var en fredag kl 10.00 på förmiddagen och 5-6.000 personer fanns på plats, 13 dog. Närmaste militära målet låg 2 km bort och flygplatsen 4 km bort. Det skapade en annan atmosfär i staden och folk började använda skyddsrummen så som de hade gjort i början. Detta höll dock bara i sig under 6-7 dagar. Sedan hade stora delar av befolkningen återigen slutat att använda skyddsrummen.

I Novi Sad gick befolkningen ner i skyddsrum i början men efter drygt en månad hade många ändrat sitt beteende och många uppträdde som vanligt, även under angreppen. Nyfikna gick upp på taken för att se under bombangreppen. Det var bland annat sådana nyfikna som dog under angreppen, dock totalt färre än tio.²²

I Nis handlade iordningställande av skyddsrum till stor del om att tömma dem på diverse utrustning kopplad till deras fredstida användning. En särskild organisation ansvarade för att skyddsrummen tömdes och man hade satt igång med detta i liten skala innan kriget bröt ut. Renhållningsföretaget i staden fick ansvar för att forcera iordningställandet av skyddsrummen vid krigsutbrottet.

Alla företag som använde sig av skyddsrumsutrymmen följde rekommendationen att tömma skyddsrummen. Stadens företrädare sa i intervjun att företagen "*complied with the wish to have the shelters emptied*". Det antyder en mjuk form av övertalning snarare än en befallning. Med hänsyn till att civilförsvaret formellt har ett ansvar för den regionala nivån hade kommunen kanske inte något alternativ till den mjuka vägen för att få skyddsåtgärder vidtagna. Den prioriteringsordning man hade vid iordningställandet var att vad som kallades "public shelters" kom först, därefter skyddsrum i flerbostadshus ("residential shelters") och sist mindre s.k. "family shelters".

Mot slutet av kriget stod skyddsrummen till stor del tomma. Detta är något ironiskt, eftersom det var då bombningarna var som intensivast och behovet av skydd som störst. Individernas riskbedömningar styrdes också av tillfälligheter. När det rapporterades att ett skyddsrum blivit träffat (Surdulica 27 april, enligt Human Rights Watch) så påverkades skydds beteendet i Nis. Efter den händelsen tenderade människor att använda skyddsrum i mindre utsträckning.

Utnyttjandet av skyddsrum varierade troligen kraftigt. Som exempel på att man inte utnyttjade skyddsrum kan nämnas företaget Ericsson i Belgrad. Det fanns ett skyddsrum som hörde till kontoret för de anställda i samma byggnad, men ingen gick dit. Den ansvarige chefen²³ trodde inte på skyddsrum. De hade negativ psykologisk inverkan på dem som satt där, ansåg han. Han påpekade att två kvinnor som valt att inte gå till arbetet på Ericsson, som suttit en vecka i skyddsrum under bombningarna 1999, fortfarande led av sviterna efter den vistelsen.

²² Professor Pavel Budokov

²³ Slobodan Kaludjerovic, Ericsson, Belgrad

Utrymning

Organiserad utrymning av befolkningen skedde inte i någon av de fyra största städerna. I Belgrad förekom ingen organiserad evakuering av civilbefolkningen, inte ens i de områden som låg nära potentiella bombmål. Som exempel nämndes det militära högkvarteret som evakuerades, men inte de civila som bodde i lägenheter i närheten.²⁴

Kommundelen Zvezdara drabbades endast av två attacker under hela kriget. Inte heller här förekom det någon organiserad evakuering, men en del invånare valde själva att åka bort från staden. Den andra attacken mot mål i kommundelen inträffade den 31 maj, och då fanns vissa tankar på evakuering, men inget gjordes innan kriget upphörde drygt en vecka senare.²⁵

I Novi Sad funderade det civila försvaret på att besluta om evakuering, men sedan alla farliga ämnen runt om i staden hade forslats bort lades tanken på is. Människor med egen bil hade alla bensin för 20-30 kilometers färd vid en eventuell evakuering. Spontan evakuering förekom dock.²⁶

I Kragujevac funderade man på att organisera evakuering av människor då bombräderna började rikta sig mot civila mål men man genomförde det aldrig. Man uppskattade att en tredjedel av stadens befolkning lämnade staden spontant.²⁷

Flyttning av riskkällor

I alla fyra städer forslades farligt material, såsom bensinlager och kemikalier, bort. I intervjuerna märktes de motstridiga intressena på nationell nivå (hålla igång verksamheten) respektive lokal nivå (invånarnas säkerhet). I längden verkar de lokala intressena ha haft framgång, dock inte utan omfattande påtryckning.

I Nis fanns stora gaslager, även om man inte var inkopplad på någon pipeline. Från stadens sida ville man få ut centrala gaslager från staden. Den driftansvarige ville inte lyssna på de kommunansvariga att lagren måste flyttas, eftersom han ansåg att det var en viktig del i ett större system. Men efter att ha satts under press av borgmästaren, ändrade han sig. Mycket av industrin fungerade ändå inte därför att det varit långvariga ekonomiska sanktioner, så det var egentligen inga problem att flytta gasen. Den industri som fungerade (småföretag) var inte beroende av gas.²⁸

I området kring Belgrad finns flera industrier som använder giftigt material. Den 22 mars hade endast en industri evakuerat alla giftiga kemikalier och en endast delvis. Övriga hade inte efterföljt uppmaningarna från kommunen (andra politiska centra gav inga order). Vidare kunde Belgrads informationscentra inte få någon information om den militära industrin. Bland annat fanns en kemisk försvarsindustri som angreps och träffades under kriget. Chefen för denna förnekade att anläggningen hade träffats trots att tre oberoende källor kunde konstatera att detta inträffat. Vidare fanns där stora syratankar som om de slogs sönder skulle innebära att ett giftigt moln skulle nå Belgrad inom 10 minuter. Syran hade inte forslats bort trots

²⁴ Informationsansvarig i Belgrad (undanbett att figurera med namn)

²⁵ Borgmästare Petar Moravec

²⁶ Professor Pavel Budakov

²⁷ Regional ordföranden i SPS, f.d. borgmästare Miroslav Klacar

²⁸ Zoran Zivkovic

uppmaningar från lokala myndigheter och först när media bjöds in lyckades man få så stort tryck på de ansvariga att nationell nivå beslutade att tankarna skulle tömmas i floden Sava.

Mörkläggnin

Efter de första attackerna mot Belgrad fattades beslutet att staden skulle mörkläggas, men detta togs tillbaka efter några dagar. Man ansåg det inte lönt eftersom NATO kunde bomba i mörker. I Nis använde man sig av mörkläggnin som en försiktighetsåtgärd.

Krigets första natt ville den regionala militären i Kragujevac mörklägga regionen. De beordrade därför operatörerna vid det lokala eldistributionscentrat att stänga av elen (militären menade troligen bara 110kV – om de förstod skillnaden). Operatören missförstod och stängde även av 400kV utan att meddela den nationella distributionscentralen. Det hastiga bortfallet ledde till att hela det nationella elnätet gick ner.²⁹

Information till medborgarna

Samtliga som vi intervjuade på lokal nivå betonade vikten av information till medborgarna om vad som händer. Flera pekade på att man måste informera om allt, eftersom det händer så mycket som är nytt under bombanfall. Det kan vara allt från var skyddsrum finns till att redogöra för vilka skador som staden har drabbats av under det senast anfallet.

I Belgrad uppstod en tvist om hur mycket man skulle informera öppet om. Den lokala nivån förespråkade att man skulle berätta så mycket som möjligt. Hälsoeministern ansåg att informationscentrat därmed endast spred rädsla. Man fick besök av ”state security officers” som hävdade att militära hemligheter lästes upp i radio, även om 200 000 belgradbor med egna ögon kunnat se vilka objekt som bombats. När till exempel det militära högkvarteret träffades läste man därför bara upp adressen utan att ange vad som fanns där. Man vägrade för övrigt läsa upp information från politisk nivå om den var felaktig.

Den ansvarige för informationscentrat ansåg att man måste veta allt och meddela medborgarna rätt information, ge dem en känsla av att någon bryr sig om dem. Den informationsansvarige ansåg att det uppstod ett emotionellt band mellan informationscentrat och befolkningen.

När attackflygplan flög över Belgrad uppstod många ovana ljud och ljus (bland annat från luftvärnet) samt mycket rök och damm från explosioner. Efteråt vill alla direkt veta om något hänt deras anhöriga och få reda på vad som förstörts. Osäkerheten verkar ha varit den starkaste drivkraften. Därför var informationscentrat noga med att samla in information om skador. Den skulle konfirmeras av tre oberoende källor, varav en skulle vara polisen. Och när centrat hade information gick man in och bröt radio- och TV-program och meddelade vad som hade förstörts. Som exempel kan nämnas att informationscentrat blev nerringt efter varje anfall i närheten av Belgrad, men så snart centrat gick ut i eter och redovisade vad som hänt så slutade folk att ringa.

Det uppstod också diverse rykten som behövde dementeras. Vid några tillfällen ryktades att NATO använde kärnvapen. En gång meddelade radioamatörerna att man såg ett enormt eldklot över Novi Sad och att det verkade röra sig i riktning mot Belgrad. Det var raffinaderiet

²⁹ Dragan Karanovic, operating shift leader, nationella eldistributionscentralen.

som brann och det hade uppstått en synvilla. Ett annat tillfälle var när luftvärnsbarackerna utanför Belgrad bombades. Då såg polis och brandkår ett svampmoln som de trodde var kärnvapen. När en individ är rädd är det lätt att denna föreställer sig saker. Genomgående gällde det därför att ha bra personer som kunde rapportera korrekt och inte låta sig påverkas emotionellt av det de ser. De skulle vara väl tränade och veta hur man använde tilldelad utrustning.³⁰

EPS – det nationella elbolaget – hade en egen PR-avdelning. Uppfattningen är att EPS var politiskt viktigt, men att regeringen inte hade tid att styra informationsflödet. Företagsinternt höll man därför kontroll över informationen genom strikt centralisering. De olika dotterbolagen fick inte sprida någon information och all media förbjöds att besöka elinstallationer. Momcilo Cebalovic, chefen för PR-avdelningen, var den enda källan utåt till journalisterna och var den som godkände vilka bilder som fick visas. Inriktningen på den information som lämnades ut var:

- Att realistiskt informera utan att skrämja upp
- Att inte lämna ut information till fienden
- Att inte sprida falsk information exempelvis vid miss av bombmål, eftersom fienden ändå själv kunde se det med satellit
- Att inte överdriva i någon riktning, trots tryck från högre politisk nivå att ge ut patriotiska uttalanden.

Sjukvården

Vi lyckades inte få någon bra uppfattning om hur sjukvården fungerade och agerade, delvis beroende på att vi inte prioriterade intervjuer inom sjukvården. Anledningen till att vi inte prioriterade detta var att vi visste att NATO hade väldigt strikta regler för sin krigsföring, vilka gick ut på att undvika civila skador, både avseende personer och egendom. Det uppstod därför aldrig någon större belastning inom sjukvården på grund av skadade, vare sig lokalt eller nationellt. Det bröt inte heller ut några allvarigare epidemier.

De ansvariga på lokal nivå som vi intervjuade berättade dock att man från sjukhus skickade hem patienter som inte måste vara där. Det hände att sjukhus fick glasrutor utslagna när mål i området bekämpades och detta ledde till att man hade vissa problem med att hålla värmen. Hade kriget varit under vinterhalvåret skulle det kunnat ställa till stora problem.

I Novi Sad finns nu (efter två och ett halvt år) en oro för sjukdomar med lång inkubationstid (år). Dagen innan krigsslutet lades en bombmatta över raffinaderiet och hela staden täcktes av brandrök. Det frigjordes bensen när raffinaderiet brann och detta är cancerframkallande, med bortåt 5 års inkubationstid. Om 1-2 år kan det börja uppträda fler leukemifall i området.³¹

3.3 Andra områden

Andra områden som diskuterades under intervjuerna eller på annat sätt nämndes och som var av intresse var

- Mänskliga sköldar och kultur
- Hamstring
- Svarta börsen

³⁰ Informationsansvarig i Belgrad

³¹ Dr Pavle Budokov, Novi Sad

- Minskad brottslighet
- Frivilligorganisationer
- Arbetsbenägenheten

Mänskliga sköldar och kultur

Något som blev omskrivet i bland annat västerländsk media var de så kallade mänskliga sköldarna. I Nis (som styrdes av oppositionen till Milosevic) förekom inte mänskliga sköldar vid något tillfälle, eventuellt för att det fördömdes lokalt, både av borgmästaren och av ärkebiskopen. I Kragujevac uppgav den förre borgmästaren (som tillhör Milosevics socialistparti) att arbetarna hade tillbringat nätterna i bilfabriken för att hindra att NATO bombade den.

Mänskliga sköldar fanns också på broarna i Belgrad. Detta torde dock främst ha varit av propagandamässiga skäl. De lär ha varit organiserade för att fotograferas och när det var gjort upplöstes folksamlingen. Det gjordes bara när det inte förelåg risk för anfall.³²

Det förekom även rockkonserter i parker i centrala Belgrad som troligen från början var spontana, även om de organiserades av personer med anknytning till socialistpartiet. Efterhand insåg regeringen det politiska värdet och Serbien Renewal Party (som ingick i regeringskoalitionen) i Belgrad tog över organiserandet av konserterna.

Kulturutbudet var omfattande, även om det förändrades något. Utbud som associerades med NATO-länder utsattes för viss skadegörelse, främst om det var amerikanskt. Det inhemska utbudet snarast ökade, eftersom det uppmuntrades och mycket av kulturutbudet blev gratis eller kostade endast en spottstyver. Biobesök och teaterföreställningar kostade motsvarande någon krona, många konserter var gratis liksom besök på museum.³³

Hamstring

Hamstring förekom i början då folk köpte upp basvaror som socker och konserver. Men då de insåg att det fanns livsmedel återgick handeln till det normala. En central priskontroll infördes för att förhindra inflation.

I Belgrad förekom viss hamstring i början, bland annat av mjöl och matlagningsolja, men när det inte uppstod någon brist jämfört med före bombningarna så upphörde detta.³⁴ I Kragujevac ledde hamstringen till att affärer tömdes på varor, men genom att snabbt fylla på från statliga, centrala lager kunde man visa på att det inte fanns några generella brister och då upphörde hamstringen.³⁵

Svarta börsen

Vid en av intervjuerna³⁶ framkom det att de individer som var ”lite framåt” hade goda möjligheter att få tag i allt som behövdes, både som privatperson och som chef för en verksamhet.

³² Se Kristina Riegert 2002 för mer information.

³³ Dubravak Marjanovic, tolk vid EPS

³⁴ Petar Moravac, borgmästare i Belgrads kommunal Zvezdara

³⁵ Miroslav Klacar, ordföranden i SPS, f.d. borgmästare i Kragujevac,

³⁶ Eftersom det inte är en laglig verksamhet anger vi inga källor

Man kunde via svarta börsen få tillgång till sådant som behövdes för att ”serva” personalen, så att allt i största möjliga mån skulle kännas som vanligt på arbetsplatsen. Det inkluderade sådana saker som kaffe och cigaretter, men även bensin så att de anställda kunde ta sig till jobbet. Vid intervjun framkom det att man till och med kunde köpa vapen om man så önskade. Möjligen kan det senare tyda på att delar av svarta börsen kontrollerades av kriminella kretsar.

Minskad brottslighet

Två av de vi personerna vi intervjuade i Novi Sad påstod att brottsligheten gick ner. De uppfattade det främst som en funktion av att den sociala kontrollen skärptes, men även som att individer blev patriotiska av flyganfallen som svetsade samman folk, trots skillnader i pengar och politisk ideologi.³⁷

Vi har inte sett någon officiell statistik som stöd för den minskade brottsligheten. Det som de intervjuade nämnde var exempelvis att man inte behövde låsa dörren när man gick till skyddsrummen samt ökad hjälpsamhet. Det kan vara så att den ”individnära” brottsligheten, såsom inbrott, rån och misshandel minskade, medan annan typ av brottslighet ökade.

Frivilligorganisationer

Vi fick fram information kring främst två olika typer av frivilligorganisationer: hemskyddet och radioamatörer. Frivilligorganisationer ingår i försvaret och det är kanske fel att lägga det under rubriken Andra områden istället för under Traditionella åtgärder. Utan att gå in på hur de varit organiserade i Jugoslavien så var de tidigare en del av det territoriella försvaret. Gemensamt var att de varit organisationer som tidigare varit bemannade och övats, men som på ett eller annat sätt fått kännas vid reduceringar. Hemskyddet var fortfarande en del av försvaret medan radioamatörerna inte var det. Vid intervjuerna framkom det sådana brister att vi valt att lägga både hemskyddet och radioamatörerna här.

Det civila försvaret i Nis hade inte prioriterat sin kärnverksamhet. Istället hade organisationen bland annat använts för att partimedlemmar i det socialistiska partiet skulle kunna undgå att kallas in i den jugoslaviska armén. Även i de andra tre större städerna framkom det att organisationerna delvis försumrats på olika sätt.

På många ställen fick man i en hast försöka bygga upp en fungerande organisation, så att alla individuella skyddsrum hade en ansvarig och ”kvarterschefer” som spred information till befolkningen bland annat om var närmast skyddsrum fanns. De behövdes även för att hjälpa till med andra uppgifter. Alla stadsdelar hade inte egna generatorer för reservel, så när elförsörjningen slogs ut blev det problem för äldre som bodde i höga hus med hiss. Dessa måste då få hjälp med att handla mat etc.

Många av de vi intervjuade tog självmant upp hur betydelsefullt det var att radioamatörerna hade funnits och hjälpt till med förvarningen. Radioamatörerna³⁸ hade tidigare varit en frivilligorganisation som försvann i och med att det jugoslaviska territorialförsvaret i

³⁷ Dr Pavle Budokov, Novi Sad. Många av de vi intervjuade sa att de hela sitt liv varit motståndare till socialisterna med undantag för de 78 dagar då bombningarna pågick, då de istället stödde det partiet.

³⁸ Avsnittet bygger på en intervju med Nemet Laslo, Bakos Laszlo och Dimitrievitz, samtliga radioamatörer i Novi Sad

praktiken började avvecklas 1990. De olika klubbarna blev då självständiga radioamatörklubbar, utan koppling till försvaret.

Varje år genomförs i Jugoslavien en 24 timmars övning där medlemmarna i radioamatörföreningar ska försöka överföra så många meddelanden som möjligt. Senast lyckades 5.000 medlemmar överföra mer än 1 miljon meddelanden på den tiden.

Det faktum att klubbarna kunde spåras tillbaka till en frivilligorganisation och att vissa medlemmar varit med på den tiden hade troligen en stor betydelse för effektiviteten och att det fanns en vana vid att arbeta disciplinerat.

När NATO påbörjade operation Allied Force fanns det ingen i förväg organiserad struktur eller någon typ av beordrad beredskap. Det som uppstod var helt och hållet baserat på individuella initiativ. Arbetet hade organiserats spontant och redan inom 12 timmar efter det första angreppet fungerade den nybildade organisationen.

Den organisation som uppstod hade en hierarkisk struktur i kommunikationsnät, men inte ibland medlemmarna. På egna initiativ gick medlemmar ut med handhållna radiosändare med hög frekvens som hade kort räckvidd. Dessa individer gick själva ut och spanade på hustak och bergsknallar efter flygplan. På detta sätt fick man en god täckning över regionen.

De rapporterade till en vakthavande moderator som samordnade radiotrafiken och sorterade meddelanden, dvs valde vad av trafiken som skulle filtreras och vad som skulle sändas vidare till andra moderatorer i andra geografiska områden via kortvåg. Vakthavande moderator var inte permanent utsedd, utan uppgiften roterade mellan medlemmarna på så sätt att den som kunde ta den när det var dags för avlösning blev ny moderator.

Även radioamatörer i angränsande land arbetade på samma vis och på så sätt fick man en c:a 8 minuters förvarning i Novi Sad inför flyganfall. Detta kan jämföras med civilförsvarets förvarning. Vid ett tillfälle då Liberty bridge i Novi Sad bombades ljöd de officiella sirenerna först 5 minuter efter anfallet trots att radioamatörerna förvarnat 8 minuter innan. Denna skillnad i effektivitet spreds efter ett tag och när civilförsvaret uppfattade hur bra förvarningen var började bland annat brandförsvaret och ambulanser lyssna på sändningarna. Även andra organisationer, såsom oljeraffinaderiet, ändrade sina frekvenser och lyssnade på radioamatörernas sändningar.

Det ryktades att radioamatörernas sändningar gick rätt in i militära luftförsvarets datorsystem. Dock var de organisatoriskt skilda från det militära. Vid tillfälle fick radioamatörerna förfrågan om att tilldelas militära frekvenser, men det ville de inte eftersom de då skulle komma att bli en del av militära etablissemangen. Radioamatörerna ville förbli en frivillig organisation.

Radioamatörerna deklarerade också att de skulle stänga av systemet om de anklagades för att gå regimens ärende, och inte endast "lindrade nöd". Den grundläggande idén var att förvarna befolkningen och de som var på utryckning (brandförsvaret, ambulanspersonal).

Radioamatörerna provade också att förmedla informationen via Internet, men de hade inte någon god erfarenhet av att använda sig av detta eftersom integreringen inte fungerade. Det var för "odisciplinerat" och därför sorterades inte informationen på ett bra sätt.

Arbetsbenägenhet

Den ekonomiska utvecklingen i Jugoslavien under 1990-talet hade varit negativ, vilket bland annat inneburit att många arbetsplatser, främst inom offentliga sektorn, hade ett överskott på personal. Det betydde att produktion och verksamhet inte drabbades av att man skickade hem personal, exempelvis kvinnor.

Somliga chefer såg det som sin uppgift att se till att deras personal inte togs in i armén, för tjänstgöring i Kosovo. Man försökte därför behålla den manliga personalen. Många sa att det var frivilligt att komma till arbetsplatsen.

En intressant iakttagelse från en av de intervjuade var att det inte gick att förutse hur olika individer skulle reagera avseende arbetsbenägenheten. Det fanns de ensamstående som valde att stanna hemma och det fanns familjefäder som efter att ha kontrollerat att allt var väl med de anhöriga arbetade både övertid och anmälde sig som frivilliga till krävande och delvis farliga arbetsuppgifter. Det gick inte att få fram något generellt socialt mönster, utan det verkade snarast som det var individuellt.³⁹

³⁹ Slobodan Kaludjerovic, Ericsson

Kapitel 4

Vad kan vara av intresse för svenskt civilt försvar?

4.1 Inledning

Syftet med projektet är att studera ett krig i modern tid i Europa och därifrån samla in erfarenheter och lärdomar för att sedan lyfta fram det som kan vara av intresse för svenskt civilt försvar. I denna delstudie har vi inte behandlat infrastruktur. Det behandlas ingående i en annan delrapport. Möjligen kan man säga att vi försökt ta fram lite ”mjukare delar”, utan att för den skull enbart studera detta. Vi har även försökt förmedla hur de vi intervjuade upplevde att folk reagerade i vardagslivet, och vilka behov de märkte. Vi kan dela in det i tre kategorier;

- Bekräftat
- Nytt
- Bortglömt

4.2 Bekräftade erfarenheter och kunskap

Mycket är känt sedan tidigare och redan implementerat i Sverige. Vi vill ändå lyfta fram sådant som bekräftelse på dess betydelse. Skyddsrum och alarmering är sådana exempel. Trots att NATO hade tydligt deklarerat att man inte avsåg att föra krig mot befolkningen och man var mycket restriktiv vid val av mål så använde en stor del av befolkningen sig av skyddsrum. Det fanns barn som tillbringade veckor i sträck där. Alarmeringen är naturligtvis en viktig del dels för förvarning, dels för att inte folk ska behöva tillbringa mer tid än nödvändigt i skyddsrummen.

Informationsbehovet är omfattande i orostider. De vi intervjuade på lokal nivå betonade hela tiden att så mycket information som möjligt skulle sändas ut så snabbt som möjligt. Detta stod ibland i konflikt med vad som bedömdes riktigt på högre nivåer där man kunde vara rädd för att militära hemligheter skulle komma ut eller att informationen skulle skapa rädsla hos befolkningen.

Något som också nämndes av många var att det uppstod nya handlingsmönster. Dessa kan antagligen variera från fall till fall, men exempel som omtalades var den lägre brottsligheten och arbetsbenägenheten. Både livsmedelshamstring och svarta börshandel uppstod. Hamstringstendenser lyckades man kontrollera genom att hålla igång livsmedelsindustrin och genom att från centrala lager snabbt leverera varor som det uppstod brist på.

I ingen av städerna vi besökte förekom det någon organiserad utrymning. Skälen till detta kan vara många. Först och främst fanns det inga färdiga planer som med automatik startade en utrymning. Det kan ha varit så att det inte fanns förberedda (aktuella) mottagningsplaner mm och därför var det ingen som på allvar ville påbörja en utrymning. Ytterligare skäl var antagligen den relativt ringa risken för befolkningen givet att NATO hade deklarerat att man ville undvika civila skador och att man försökte leva upp till detta. Sammantaget innebär detta att vi har svårt att ta fram några erfarenheter kring utrymning.

NATO:s sätt att kriga innebar även att sjukvården inte drabbades av någon större efterfrågan. Inte heller här kan vi därför lyfta fram några erfarenheter. Något som bör nämnas är dock att psykosociala skador efter ett krig försvarar inte bara livet för den enskilde individen, utan även utvecklingen för hela det krigsdrabbade samhället. Detta utvecklas i rapportens bilaga.

4.3 Ny kunskap

Något som var mycket slående vid alla intervjuer var hur samtliga hade slutit upp mot den yttre fienden. Tre av de fyra städer vi besökte styrdes av partier i opposition till Milosevic och samtliga betonade detta. Somliga sa att de aldrig varit socialister utom under 78 dagar, dvs under tiden för angreppen. Om NATO hade hoppats på en folklig resning mot Milosevic under flygoperationen så såg vi endast tecken på motsatsen. Detta trots att vissa åtgärder såsom mänskliga sköldar endast sågs som dålig propaganda och fördömdes av flera av de vi intervjuade.

4.4 Bortglömd kunskap

Betydelsen av att ha tillgång till individer för nyuppkomna uppgifter var något som framkom vid intervjuerna. I denna rapport nöjer vi oss med att peka på hur frivilligorganisationer fyllde viktiga behov.

Vi har en känsla av att det kanske är bortglömd kunskap i Sverige att det finns ett stort behov av människor som är organiserade och övade för att kunna hantera behov som finns först i händelse av krig. Häri ingår att man inte vet allt som kommer att hända och därför behöver en ”reserv”. Slimmade organisationer har betydligt svårare att hantera stora oförutsedda händelser. Kunskapen om att det behövs övad personal i exempelvis hemskyddet finns, men kanske har vi ”glömt” hur många som behövs.

I Jugoslavien hade man ”glömt” radioamatörerna. Dessa fanns kvar om än i annan form än de hade organiserats en gång i tiden. De kunde fylla ett stort behov både för förvarning och för informationsspridning. Trots att de inte var förberedda kunde de spontant organisera sig och bli en viktig kugge i maskineriet för många verksamheter.

Vi fick ingen samlad bild av erfarenheterna från mörkläggning. Det som framkom var dock att man på många håll tidigt tillgrip mörkläggning för att sedan ibland överge det. En erfarenhet som tål att lyftas fram är vad som hände i Kragujevac. Eftersom inte militären och inte heller den inblandade driftspersonalen kände till att man kunde störa hela det nationella elnätet skapade man en olycklig situation. En erfarenhet som kan vara värd att lyftas fram är att individer kommer att agera och göra saker som de tror är riktiga. Finns inte kunskapen hos de individerna så kan det leda till stora negativa földeffekter. Så även om mörkläggning inte är något man avser att använda, så kanske de som kan tänkas agera ska få kunskap om hur man gör det. Det kan tyckas vara en paradox att lära ut ”Gör så här men gör det inte”, men det kanske kan förhindra björntjänster.

4.5 Summering och förslag till fortsatta studier

En normal strategi inom civil beredskap är att livet ska fortgå som normalt i så stor utsträckning som möjligt. Man ska se till att viktiga samhällsfunktioner fungerar och försöka minska mänskligt lidande och ödeläggelse. Under våra intervjuer med jugoslaviska chefspersoner belystes olika problem som de som ansvariga ställdes inför och som de behövde finna lösningar på. Olika reaktioner hos folk får som resultat allt från informationsbehov och hamstring till förändrad arbetsbenägenhet och brottlighet. Mycket av detta behöver hanteras på lokal nivå, ibland med stöd från andra nivåer. Genom att studera vad som händer i ett land som utsätts för ett luftangrepp kan man få bekräftat saker ”man vet” och planerat utifrån, få idéer och information om saker man inte känt till, samt påminnas om sådant man glömt eller nedprioriterat.

Det är inte möjligt att inom ramen för detta projekt slå fast vilka erfarenheter som *de facto* är intressanta för svenskt vidkommande. Vi har begränsat oss till att ge förslag på vad som kan vara av intresse. Dock fick vi en stor mängd information när vi genomförde intervjuerna i Jugoslavien, och all information har inte varit möjlig att redovisa skriftligt, av olika anledningar. Vi tror att det vore av intresse att intervjua motsvarande svenska representanter om hur de ser på vilka av de jugoslaviska erfarenheterna som vi har tillgång till som kan vara intressanta för Sverige. Sker detta i dialogform finns goda möjligheter att ta tillvara den samlade informationen.

Vi vet också att det finns skillnader mellan Sverige och Jugoslavien. Som exempel kan nämnas att regionen (dock inte Serbien självt) haft krig under en 10-årsperiod. Vi har inte gjort något ingående arbete med att systematiskt sammanställa sådana skillnader och att analysera vad de kan innebära. Detta skulle kunna vara en del i den ovan indikerade uppföljningsstudien.

Källor:

Litteratur

Sara Guldbrandsson och Sten Ternblad, *Jugoslavienkriget 1999. Hur man angriper ett land från luften*. FOI-R—0461—SE. April 2002

Kristina Riegert, *Kampen om att utforma det kommunikativa rummet. Informationskrigföring under Kosovokonflikten*. (preliminär titel) 2002

Sten Ternblad och Petter Wulff med Hans Andersson och Veikko Kekki, *Jugoslavienkriget 1999. Infrastrukturen i skottlinjen*. FOI-R—0544—SE. Augusti 2002.

Petter Wulff, *Jugoslavienkriget 1999. Precisionsvapen mot civil infrastruktur*. FOI-R—0371—SE, januari 2002

Presskonferenser

General Clarks presskonferens vid SHAPE den 7 april. Finns även på Internet: http://www.defenselink.mil/news/Apr1999/n04071999_9904074.html

Genomförda intervjuer

Samtliga genomförda intervjuer under besöket i Jugoslavien anges här. Inledningsvis presenteras de intervjuer, som utgör underlag till föreliggande rapport (de återfinns under rubrikerna ”regional krishantering”, ”kommunal krishantering”, ”krisinformation”, ”flygvarning”). Därefter nämns de intervjuer, som utgör underlag för parallellrapporten *Jugoslavienkriget 1999. Infrastrukturen iskottlinjen* (”elförsörjning”, ”telekommunikationer”, ”järnvägar”, ”bränsleförsörjning”)

Intervjupersonernas titlar återges på engelska. Stavningen av namnen är förenklad så att endast en form av ”s” och ”c” återges.

Regional krishantering (Kragujevac)

- Miroslav N Klacar, Director of Civil defence, District level
 - Mirko Adamovic, Director Telekom Srbija under kriget
 - Obren Cetkovic, Head of District defence headquarter
- (Intervju 01-11-21 Sten T och Hans A. Tolke: Gordana Kukic)

Kommunal krishantering (Belgrad)

- X (person som uttryckt önskemål om att få vara anonym)
- (Intervju 01-11-19 av Sten T och Petter W. Tolke: Gordana Kukic)
- Spasoje Krunic, professor, kommunstyrelsens ordförande i Belgrad under kriget (president of the city council). Representant för oppositionen mot Milosevic. Professor i arkitektur vid Belgrads universitet.
 - Dragan Janic, member of city council. Hade ansvar för stadsplanering
- (Samtal/intervju 01-11-19 med i första hand Hans A och Veikko K. Tolke under del av samtalet: Gordana Kukic)

Zvezdara municipality (del av Belgrad):

- Petar Moravac, "Mayor" of Zvezdara
(Intervju 01-11-21 Sten T och Hans A. Tolk: Gordana Kukic)

- Drago Stanic, Head of (local) civil defence
(Intervju 01-11-20 Petter W och Veikko K. Tolk: Gordana Kukic)

Kommunal krishantering (Nis)

- Zoran Zivkovic, Mayor; vid intervjutillfället Federal minister for internal affairs
(Intervju på ministeriet 01-11-19 Sten T och Petter W. Tolk: Ministerns tolk/Gordana Kukic)

- Dragoslav Cirkovic, Cleaning/garbage company, Mediana
- Miomir Pesic, Member of city government
- Slobodan Milosavljevic, Head of Directorate for town planning
- Ljubomir Spalevic, Department of town planning and public utilities
- Konstantin Zivkovic, Director of power distribution
- Ljubivoje Stankovic, Director of heating plant
- Nebojsa Mijalkovic, Water supply and sewage, Naissu
- Miroslav Janojlic, Director PTT
- Stanoje Ristic, Director Public transport,
- Novica Tasic, Director Nis Express
(Samtal/intervju 01-11-22 Petter W. Tolk och kompletterande frågor: Gordana Kukic)

Flygvarning

Radioamatörer:

- Nemet Laslo (YU 7QL)
- Bakos Laszlo, President of association Vojvodina radio amateurs) YU7CB, YT0C
- Mr Dimitrievitz, Deputy president of association Vojvodina radio amateurs samt president i Radio Club Novi Sad
(Intervju i den förstnämndes hem av Sten T och Hans A. Tolk: Branimir Pipal)

Elförsörjning

Electric Power Industry of Serbia (EPS):

- Ilija Cvijetic, Operating Shift Leader, National Dispatch Centre
- Dragan Karanovic, "-
- Srdan Subotic, Dispatcher
- Vladimir Stanojevic, "-
(Intervju 01-11-22 Sten Ternblad och Veikko Kekki. Tolk: Dubravka Marjanovic, EPS)
- Momcilo Cebalovic, Manager of EPS Public Relations Centre
- Miroslav Markovic, Leading technical adviser, EPS of EPS Public Relations Centre
(Intervju 01-11-22 Veikko K och Sten T. Tolk: Dubravka Marjanovic, EPS)

Elektroistok:

- Vladimir Pantic, Director
- Neso Mijuskovic, professor, Assistant General Manager
- Dorde Golubovic, Assistant General Manager, R&D
- Gojko Dotlic, Manager Technical Department
- Predrag Batinic, PR officer

(Samtal/intervju 01-11-19 med i första hand Veikko K och Hans A. Tolk: Dubravka Marjanovic, EPS/Gordana Kukic)

Ställverket i Novi Sad:

- B Azlan, Technical Division Manager of Sremska Mitrovica substation under kriget; vid intervjutillfället Division Manager Elektrovojvodine
- Pavle Pap, Head of substation Novi Sad 3

(Intervju 01-11-21 Petter W och Veikko K. Tolk: Dubravka Marjanovic, EPS)

Telekommunikationer

- Kosta Mitrovic, Network Division Manager, Telekom Srbija under kriget; vid intervjutillfället rådgivare utan direkt ansvar för verksamheten

(Intervju 01-11-20 Petter W och Veikko K. Tolk: Gordana Kukic)

- Slobodan Kaludjerovic, Director Customer Account, Ericsson, Jugoslavien⁴⁰

(Intervju 01-11-23 Sten T och Petter W utan tolk)

Järnvägar

Railway Transportation Enterprise "Beograd":

- Slobodan Stamenkovic, adviser to general manager
- Miodrag Miletic, Assistant Director General (manager for) Traffic Operations
- Milan Grujic, assistant general manager for strategy
- Zoran Gitic, Director of Security Department (Head of defence and security department)

(Intervju 01-11-21 Sten T och Hans A. Tolk: Gordana Kukic)

Amerikanska flygvapnets doktrincenter, CADRE, Maxwell Air Force Base, Alabama, USA

- Stan Norris, Överste, Vice Commandant

(Intervju 01-12-04 Sten T genomförd i USA)

⁴⁰ Kaludjerovic hade tjänstgjort 13 år för det jugoslaviska försvarsdepartementet. Han hade arbetat som telekomspecialist på ett forskningsinstitut liknande FOI. Han kan därför ses som något av "insider" beträffande krig och krigs verkningar. Han var inte förvånad att kriget bröt ut, men framhöll som flera andra att "ingen förväntade sig bombning utanför Kosovo".

Hans position vid intervjutillfället var densamma som under kriget. Han hade i november 2001 varit tre och ett halvt år hos Ericsson och hade alltså bara ett år i företaget bakom sig då kriget pågick. Ändå blev han den som kom att sköta företaget och personalen under en stor del av kriget. Den svenska chefen lämnade landet när kriget bröt ut. (Han kom tillbaka under krigets senare del). Mr. Kaludjerovic var en hans två närmast underställda chefer. Praktiska skäl – att mr. Kaludjerovic var mindre bunden av familjeband – var enligt honom det som gjorde att han blev ansvarig för verksamheten.

Bränsleförsörjning

Oljeraffinaderi, Novi Sad:

- Djordje Milajlovic, Managing director
- Goran Gligoric, Production manager, quality control
- Pavle Budokov, professor, Deputy head of Regional Crisis Committee. (professor i patologi)

(Intervju Sten T och Hans A, Tolk: Branimir Pipal)

Möjliga psykosociala konsekvenser för civilbefolkningen av flygbombningarna i Jugoslavien - en litteraturstudie

Av Ann Ödlund

Inledning

Psykiska skador på grund av trauma kan kallas "invisible wounds" - osynliga sår. Även om bara några procent av en krigsutsatt befolkning drabbas av allvarliga psykiska skador som kräver psykiatrisk vård får det stora flertalet mindre, men långvariga psykiska problem.¹ Detta försvårar inte bara livet för den enskilde individen efter ett krig, utan även utvecklingen för hela det krigsdrabbade samhället. För att ett samhälle skall kunna återuppbyggas effektivt måste civilbefolkningens psykiska status uppmärksammas. Stora ansträngningar behövs för att bryta en nedåtgående spiral som på grund av krig och våldsamheter drabbar en allt större del av världen. Psykisk ohälsa kan liksom kroniska sjukdomar som t. ex. malaria, hålla nere ett lands ekonomiska utveckling.²

De psykiska skadornas omfattning och betydelse, inte bara för individen utan även för den samhälleliga utvecklingen, har inte uppmärksamats av internationella organisationer förrän under de senaste åren. Exempelvis Världsbanken har erkänt att det behövs nya utvecklingsmodeller och nya sätt att hantera problemen i krigshärjade länder. Internationella hjälporganisationer har etablerat lokala kliniker för psykisk hälsa i Kambodja och Östtimor och i Sydafrika och Bosnien har lokala läkare uppträtt i TV där de uppmärksammat psykiska problem och presenterat möjligheter till vård. Ett annat program arbetar med att starta småföretagsprojekt i syfte att underlätta för deprimerade patienter att återvända till produktivt arbete.³

Syfte och Metod

Syftet med följande avsnitt är att kortfattat beskriva möjliga psykosociala konsekvenser för civilbefolkningen av Natos flygbombningar i Serbien exklusive Kosovo. Underlagsinhämtning har skett genom litteraturstudier och artikelsökning på Internet. Främst har sökningar gjorts med hjälp av PubMed, Scirus, Lancet, Dogpile, Ideal. De sökord som använts i olika kombinationer har varit "attack", "befolkning", "bombning", "civil", "flyg", "Jugoslavien", "konsekvens", "Kosovo", "krig", "Nato", "Serbien", "skador", "social", "psykisk" samt "USA". Urvalet av artiklar har gjorts främst utifrån relevans och bedömd trovärdighet.

Källkritik

Artiklarna är hämtade från vetenskapliga tidskrifter eller sammanställningar gjorda av akademiker, jugoslaviska och andra. Andra källor har varit internationella organisationer som Unicef och Röda korset. Flera av artiklarna är skrivna medan

¹ Mollica, R.F, Clemens, W.C, Singer, D.J, "Invisible wounds" *Scientific American*, june 2000

² Mollica, R.F, Clemens, W.C, Singer, D.J, "Invisible wounds" *Scientific American*, june 2000

³ Mollica, R.F, Clemens, W.C, Singer, D.J, "Invisible wounds" *Scientific American*, june 2000

bombningarna fortfarande pågick och vissa uppgifter har inte alltid gått att kontrollera, vilket medför att t. ex. siffror bör ses med försiktighet. Likaså kan det finnas en osäkerhet kring bedömningarna av Natos bekämpning och dess verkan. Den redovisade rapporteringen från Jugoslavien utgör ändå ett bra underlag för en diskussion kring och fortsatta studier av de psykosociala konsekvenserna av bombningarna eftersom den behandlar flera olika aspekter och nivåer inom området.

Bakgrund

Natos flygbombningar i Jugoslavien riktades i första hand mot militära mål och infrastruktur, med en uttalad inriktning mot att minimera skador på civila. Dödstalen bland civila blev därför relativt låga i jämförelse med ett traditionellt krig. Att intentionerna från Natos sida ansågs goda och att civilbefolkningen skulle skonas innebar inte automatiskt att människorna upplevde angreppet som mindre skrämmande. Civila blev direkta offer för bombningarna i flera fall, civil bebyggelse förstördes och infrastruktur slogs ut. Detta medförde en stark försämring av dagliga livet för människorna. I en studie⁴ om hälsoeffekterna av kriget i Bosnien dras slutsatsen att strategin att anfälla civil infrastruktur 'is a war on public health'.⁵ När det gäller civilbefolkningar under bombhot har en rad undersökningar om psykiska konsekvenser genomförts i Israel i samband Gulfkriget.⁶

Effekter av flygbombningar ur ett psykologiskt perspektiv

Flygbombningar räknas tillsammans med fångläger, tortyr och omflyttningar av civila, till de största stressorererna (faktorer som orsakar stress) i ett krig.⁷ Tryckvågen och det höga ljudet vid en explosion kan ge upphov till vad som under första världskriget kallades 'shell shock' och den förstörelse, skador och dödsfall som blir följden är alla dimensioner av stress. Flyganfall kan användas som psykologiska vapen mot civila, eftersom de vanligen är plötsliga, oväntade och med oförutsägbara konsekvenser för de människor som drabbas. En bedömning av att skeendet ligger utanför människornas kontroll, en känsla av passivitet, hjälplöshet och ett vanmäktigt raseri mot angriparna är andra upplevda faktorer av denna form av trauma.⁸

Barn är särskilt utsatta i krigssituationer. De är rädda för det som är främmande och rädda för att bli lämnade ensamma. Vanliga reaktioner är regression, en återgång till tidigare utvecklingsstadier, fysiska symptom som ont i magen, samt koncentrationssvårigheter, ångest och mardrömmar. Äldre barn som överlevt en

⁴ Mann J, Drucker, E, Tarantola D, McCabe MP. "Bosnia: the war against on public health". *Medicine, Conflict and Survival*, 1994; 1:131

⁵ Ashford, M-W, Gottstein,U. "The Impact on Civilians of the Bombing of Kosovo and Serbia." *Medicine, Conflict and Survival*, Vol. 16, 267-280, jul-sept 2000.

⁶ Se t. ex. Bleich et al, "Psychiatric implications of missile attacks on a civilian population from the Persian Gulf war" *Journal of the American Medical Association* , 1992 Aug 5;268(5):613-615 .

⁷ Daya, J. Somasundaram, "Post-traumatic responses to aerial bombing" *Social Scicence &Medicine*, Vol 42, No. 11. pp. 1465-1471, 1996. Elsevier Science Ltd, Great Britain.

⁸ Daya, J. Somasundaram, "Post-traumatic responses to aerial bombing" *Social Scicence &Medicine*, Vol 42, No. 11. pp. 1465-1471, 1996. Elsevier Science Ltd, Great Britain.

traumatisk händelse kan få en känsla av osårbarhet och därmed bli mer benägna att ta stora risker. Ett trauma kan även medföra att omvärlden upplevs som osäker och otrygg.⁹ I en studie om "Barnet och familjen i krig" undersöktes kroatiska barn i Zagreb. Sju av tio barn som kommit som kroatiska flyktingar hade personlig erfarenhet av bombning och granatregn. Hälften hade upplevt direkta attacker mot sina hem och åtta av tio hade suttit i skyddsrum. Det fanns exempel på barn som suttit i skyddsrum tre och en halv månad utan att komma ut. Psykiska skador yttrade sig bl. a. i sömnproblem, barnen sov inte mer än tre-fyra timmar per natt, hela filmer eller enstaka scener spelades hela tiden upp i deras huvuden. Enligt forskarna försvann deras tro på en framtid och de kunde inte planera eller tänka framåt. "De kroatiska barnen har heller aldrig varit mentalt förberedda på ett krig. De togs på sängen därför att de uppfostrats att tro att de levde i en mönsterstat där många olika människor kunde leva tillsammans. Nu har de förlorat sina ideal."¹⁰

Natos flygbombningar

"Asked why NATO attacked Yugoslavia, eight-year-old Katarina said: 'Because Milosevic did not sign something.' Her friend Suzana replied: 'Presidents got into fight because Albania wants our Kosovo'"¹¹

Nio år av krig och sanktioner mot Serbien, (samtidigt som man tagit emot ca 700 000 flyktingar från Bosnien och Kroatien) hade lett till starkt försämrade möjligheter för människorna att leva sina dagliga liv.¹² Under bombningarna försämrades villkoren för civilbefolkningen ytterligare. Bombningarna ledde till avbrott i arbete, skola etc. Skadorna på infrastrukturen och på industrin medförde att hundratusentals människor förlorade sina försörjningsmöjligheter.¹³ Förstörelsen av broar, vägar och järnvägar försvårade eller omöjliggjorde transport av mat, mediciner, sjukvårdspersonal och andra basala förnödenheter. Reparation av bombskador på sjukhus och andra byggnader skedde långsamt eftersom man saknade bränsle, andra förnödenheter och materiel. Tillgången till elektricitet var sporadisk eller uteblev helt. Bensinen ransonerades och mjölk och socker var mycket dyrt eller saknades. Människor sökte sig till platser med tillgång till uppvärmning. Detta ledde till en ökad spridning av smittosamma sjukdomar. Värst drabbades äldre, barn och sjuka. Som en sidoeffekt av bombningarna skadades flera vattenförsörjningssystem. Vattenreningsverk tog lång tid att reparera på grund av bristen på reservdelar, el och bränsle. Avbrott i vattenförsörjningen i flera serbiska områden medförde stora svårigheter för människorna att sköta den personliga hygien och problemen med

⁹ "Helping Young Children Cope with Trauma", American Red Cross
<http://www.redcross.org/services/disaster/keepsafe/childtrauma.html>

¹⁰ "Barn drabbas värst av ett inbördeskrig", *Dagens Nyheter* 920805.

¹¹ Cvekcic, L, "Unicef study - Yugoslav children traumatised by war" September 5, 1999.
<http://www.Apc.org.nz/pma/unicef.htm>

¹² Ashford, M-W, Gottstein,U. "The Impact on Civilians of the Bombing of Kosovo and Serbia."
Medicine, Conflict and Survival, Vol. 16, 267-280, jul-sept 2000.

¹³ *Update No 99/02 on the Red Cross/Red Crescent Movement response to the crisis in the Balkans*. 12 May 1999.

att få tillgång till rent dricksvatten förvärrades av brist på bränsle för kokning av vatten. Sammanbrott i avloppssystemen ledde till att floderna förorenades.¹⁴

Under starkt försämrade livsvillkor agerar människor i första hand för att överleva. Tidigare personliga problem som upplevts viktiga blir plötsligt relativt ointressanta, och självklarheter, som att kunna uträtta dagliga ärenden, utgör plötsligt stora svårigheter. Detta visade sig under bombningarna bl.a. genom att människor lät bli att uppsöka läkare och genomgå ordinerad behandling. Människorna hade fullt upp med att klara sina dagliga liv och staten hade i första hand till uppgift att hjälpa de svagaste och mest utsatta. I en undersökning utförd på patienter med intensifierade hjärtproblem framkom att enbart 3 av 40 tillfrågade gått till läkare. Övriga hade vid försämringen själva ökat den ordinerade behandlingen. Chefen för cancerkliniken i Belgrad rapporterade att sedan bombningarna inleddes hade patienter som regelbundet gick i behandling för olika cancerformer minskat från mellan 700-1000/dag till ca 200/dag. Avbruten behandling av maligna tumörer ökar dödsiffran drastiskt bland dessa människor. En annan rapport från kvinnokliniken i Belgrad anger att antalet missfall och förlossningar i förtid ökade sedan bombningarna startade samtidigt som antalet kvinnor inlagda på sjukhuset minskat med två tredjedelar. På kliniken för mag- och tarmsjukdomar minskade antalet patienter som kom till behandling från 25 till 5/dag, ineliggande patienter från 40 till 15 och utförda ultraljudsundersökningar från 120-150 till 16/dag.¹⁵ Infektionssjukdomar som diarrésjukdomar och mässling började uppträda, samtidigt som vaccineringarna minskade, och tre fall av spetälska rapporterades under 1999.¹⁶

Skolorna tvingades stänga under flygbombningarna, eftersom man bedömde att det var farligt att samla ett stort antal barn under samma tak. För mellan 1 450 000 och 1 500 000 elever och studenter kom hela skolåret i oordning. Den kraftiga störningen av utbildningsprocessen hade en mycket negativ inverkan på barnen, som man kan säga lämnades i ett vacuum, samtidigt som omgivningen var destruktiv.¹⁷ Skolorna öppnades sedan inte förrän under hösten, eftersom klassrummen inhyste flyktingar från Kosovo. I augusti 1999 rapporterade UNICEF¹⁸ att minst 2 500 barn var så traumatiserade att de var i behov av medicinsk vård.¹⁹ Enligt UNICEF (2000) är barnen i the Federal Republic of Yugoslavia de mest utsatta i Europa på grund av krig och sanktioner. Brist på bränsle för uppvärmning har tvingat skolorna att ha kortare dagar vilket ytterligare försämrat skolmiljön. Vidare har fattigdomen nästan

¹⁴ Ashford, M-W, Gottstein,U. "The Impact on Civilians of the Bombing of Kosovo and Serbia." *Medicine, Conflict and Survival*, Vol. 16, 267-280, jul-sept 2000.

¹⁵ Djuric Serjic, D, "Collateral Victims" War Reports/Analysis by Academics etc. in Yugoslavia, 5 May 1999.

¹⁶ Ashford, M-W, Gottstein,U. "The Impact on Civilians of the Bombing of Kosovo and Serbia." *Medicine, Conflict and Survival*, Vol. 16, 267-280, jul-sept 2000.

¹⁷ Ivic, I, "Consequenses of war on children in SRJ", War Reports/Analysis by Academics etc. in Yugoslavia, 5 May 1999.

¹⁸ United Nations Children's Found

¹⁹ Ashford, M-W, Gottstein,U. "The Impact on Civilians of the Bombing of Kosovo and Serbia." *Medicine, Conflict and Survival*, Vol. 16, 267-280, jul-sept 2000.

fördubblats sedan konflikten 1999 och enligt rapporten lever nästan två tredjedelar av befolkningen, mestadels serber, på eller under fattigdomsgränsen.²⁰

Många symbolvärlden förstördes under Natoattackerna. Angrepp som leder till att symboliskt viktiga monument skadas kan upplevas som ett hot, inte bara mot enskilda nu levande människor, utan mot ett helt folks existens. Detta väcker en rädsla och en ångest för utplåning. Som en sidoeffekt av bombningarna skadades många serbiska kulturella värden, inklusive kloster och kyrkor. Flera andra arkitektoniskt värdefulla byggnader i serbiska städer, av vilka flera var kulturminnesmärkta drabbades av bombningarna. Bron mellan Novi Sads centrum och Petrovaradinfästningen samt museet och arkivet i Vojvodina är sådana exempel. Även Novi Pazar, som ligger i ett område som är upptaget i UNESCO:s²¹ världsarvslista, drabbades av bombningarna. Att kulturella värden skadades eller förstördes stärkte en övertygelse om att bombningarna inte bara avsåg att förstöra militära och strategiskt viktiga mål, utan även var riktad mot den serbiska folket, dess kultur och historia.²²

Psykiska konsekvenser

Begreppet hälsa omfattar inte bara den fysiska hälsan, utan har även psykiska och sociala dimensioner.²³ En utvärdering av hot mot hälsan olika bör innehålla förhållanden som boende, näringstillförsel, sanitära förhållanden, personlig säkerhet, utbildning, arbete och systematiskt våld mot den personliga och kollektiva värdigheten.²⁴ Grunden för den psykiska hälsan ligger till stor del i att människor upplever att det finns en mening i tillvaron och att de har kontroll över och kan påverka sin situation. Människors möjligheter att kunna organisera det dagliga livet i en utsatt situation och därmed samhällets förmåga att organisera och understödja dessa möjligheter blir av stor vikt att för människor när det gäller att hantera och bemästra psykiska påfrestningar.

Många människor i Serbien led av psykisk utmattning efter år av sanktioner och krig, en utmattning som komplicerades av posttraumatiskt stressyndrom (PTSD)^{25,26} Under bombningarna försämrades hälsoindikatorerna kraftigt på grund av förstörelsen av infrastruktur, sammanbrott av traditionella sociala värden, en regressiv politisk modell, relativt lite utbildning inom hälsoområdet, fattigdom samt

²⁰ <http://www.unicef.org/newsline/00pr22.htm>

²¹ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

²² Omcikus, M, "Destruction of Cultural Monuments", War Reports/Analysis by Academics etc. in Yugoslavia, 5 May 1999.

²³ Ashford, M-W, Gottstein,U. "The Impact on Civilians of the Bombing of Kosovo and Serbia." *Medicine, Conflict and Survival*, Vol. 16, 267-280, jul-sept 2000.

²⁴ Mann, J et al, ur Ashford, M-W, Gottstein,U. "The Impact on Civilians of the Bombing of Kosovo and Serbia." *Medicine, Conflict and Survival*, Vol. 16, 267-280, jul-sept 2000.

²⁵ Begreppet PTSD hänvisar till reaktioner som grundar sig på tidigare traumatiska händelser. Den drabbade har varit utsatt för "en belastande händelse av exceptionellt hotande eller katastrofal natur." (*Lärobok i Försvarspsykiatri*, Försvarsmakten 1999, s 26).

²⁶ Ashford, M-W, Gottstein,U. "The Impact on Civilians of the Bombing of Kosovo and Serbia." *Medicine, Conflict and Survival*, Vol. 16, 267-280, jul-sept 2000.

en övertygelse om att alla västländer var emot serberna. Det fanns också en känsla av hjälplöshet över att Nato verkade förvänta sig att folket skulle störta en ledare som många försökt bli av med i åratal. Hat, sorg, depression, förtvivlan och bristande hopp om en bättre framtid var framträdande psykiska symptom hos många människor.²⁷

Det finns en risk för att anfallet från Nato får speciella långsiktiga psykologiska konsekvenser, utöver de som vanligen ses i ett anfallskrig.²⁸ Detta resonemang grundar sig i en tudelning mellan Nato som demokratins förespråkare och Nato som vedergällande institution. Ur ett psykologiskt perspektiv har människan ett starkt behov av en förenklad världsbild, och de två rollerna kan bli svåra att förena. Därmed riskeras en urholkning av tron på demokratiska värderingar. Ett annat psykologiskt förväntat fenomen är en förstärkning av kollektivismen. Att stå inför en utomstående fiende likriktar befolkningen och riskerar att återaktivera en odemokratisk orientering. I stället för tolerans och öppenhet riskeras en utveckling av intolerans mot politisk olikhet, svart-vitt tänkande och många andra värderingar av auktoritativt medvetande.²⁹

Modeller för hantering av psykiska skador

"Trauma is like pollution that permeates the body, and has to be processed out. Most people purge with their natural coping mechanisms but some fail".³⁰

Insatser under akuta skeenden kräver en organisering med direkta insatser på plats. I en artikel om psykiatriska konsekvenser av kriget i Bosnien dras slutsatsen att den bästa åtgärden för att möta psykiska skador hos allmänheten till följd av krig är att finansiera mobila team bestående av lokal personal som tillhandahåller bedömning, debriefing och om nödvändigt psykiatrisk vård.³¹ När det gäller mer långsiktiga insatser behövs kanske framför allt, en långsiktig planering, utbildning och mod att möta människors upplevelser. Varje samhälle har egna inbyggda strategier för att hantera och bemästra trauman. Beroende på de traditioner som finns kan därför hanteringen se olika ut och ändå vara ändamålsenlig.

Barns utsatthet i krig och de konsekvenser det framtida samhället detta för med sig för framtiden har mer och mer uppmärksamats, inte minst av FN och många hjälporganisationer. Föräldrar som själva lider av ångest och förvirring efter ett

²⁷ Ashford, M-W, Gottstein, U. "The Impact on Civilians of the Bombing of Kosovo and Serbia." *Medicine, Conflict and Survival*, Vol. 16, 267-280, jul-sept 2000.

²⁸ Trebjesanin, Z, "Invisible Destruction of Mind" War Reports/ Analysis by Academics etc. in Yugoslavia, 5 May 1999.

http://www.csf.colorado.edu/agfrank/nato_kosovo/msg00102.htm

²⁹ Trebjesanin, Z, "Invisible Destruction of Mind" War Reports/ Analysis by Academics etc. in Yugoslavia, 5 May 1999.

http://www.csf.colorado.edu/agfrank/nato_kosovo/msg00102.htm

³⁰ Brom, D. Citerad ur "New psychiatric centre in Israel tackles 'society wide stress'" *The Lancet*, vol. 357, Nr 9271 09 June 2001.

³¹ O'Brien, LS, "What will be the psychiatric consequences of the war in Bosnia?" *British Journal of Psychiatry*, 1994, April; 164(4):443-7.

trauma har sällan resurser att hjälpa barnen att våga bearbeta sina upplevelser. Att barnen får hjälp att bearbeta traumatiska händelser kan medföra att de kan uppleva ett ökat välmående och en optimism inför framtiden. UNICEF har psykosociala program i Jugoslavien sedan 1992 för att stötta barnen. Exempel på åtgärder är att ge hjälp till självhjälp - att hjälpa skolpsykologer och lärare så att de i sin tur kan hjälpa barnen. Andra åtgärder är olika typer av terapier t. ex. att barnen får rita och berätta om sina upplevelser. UNICEF försöker även att bygga upp och stötta lokala centra för psykosocial omvårdnad.³²

Det finns en pågående debatt om värdet av att implementera program för psykisk och social hälsa i återuppbyggnadsfasen av samhällen som drabbats av humanitära katastrofer. Världssamfundets stora organisationer UNICEF, WHO³³, EU etc. liksom mindre organisationer som NGO:er³⁴ har omfattande åtgärdsprogram för att hantera posttraumatisk stress och minska långsiktiga psykiska skador i krigsdrabbade områden. Dessa program har kritiserats och forskare har ifrågasatt att begreppet posttraumatisk stress framställs som ett allmänt hälsoproblem. Vidare har man ifrågasatt nyttan med att väst skickar experter långväga ifrån för att definiera tillstånd och tillhandahålla botemedel som inte tar till vara befolkningens egna traditioner och system för att skapa mening och prioriteringar. Ett annat sätt att hantera de psykiska skadorna efter ett krig skulle vara att identifiera mönster av social styrka och svaghet och att förstärka den befintliga lokala kapaciteten att hantera och bemästra trauman.³⁵

Debatten visar att det finns behov av mer forskning kring kriterier för behandling, terapi och kulturell acceptans för åtgärder, för att man skall kunna hitta en lämplig balans mellan 'population-based' och 'clinic-based' insatser. Det finns dock en ökande enighet kring att en samhällsinriktad utvecklingsmodell är mest lämpad när det gäller behovet hos den stora delen av befolkningen, eftersom denna modell riktar sig mot att bygga upp den samhälleliga kapaciteten att återuppbygga och utveckla det egna samhället.³⁶

³² "Former Yugoslavia: healing mental wounds" Information Unicef Feature
<http://www.unicef.org/features/feat133.htm>

³³ World Health Organization

³⁴ Icke-statliga organisationer

³⁵ Summerfield, D, "A critique of seven assumptions behind psychological trauma programmes in war-affected areas", *Social Science & Medicine*, May 48:1449-62 1999.

³⁶ Silove D, Ekblad, S, Mollica, R, "The rights of the severely mentally ill in post-conflict societies", *The Lancet*, Volume 355, Nr 9214, 29 April, 2000.

Sammanfattning

Till de psykiska reaktioner som direkt följer av ett bombangrepp (oavsett miljö) hör akut chock, rädsla, ångest, vrede och mer långsiktigt Posttraumatiskt stressyndrom (PTSD), andra långvariga psykiska lidanden samt en risk för en allmänt försämrad psykisk kapacitet. Till detta kom i Serbiens fall flera olika dimensioner:

- ❖ Livsvillkoren i Serbien var redan försämrade efter år av krig och sanktioner, vilket medför att människornas fysiska och psykiska motståndskraft var nedsatt.
- ❖ Bombningarna riktades mot civil infrastruktur vilket ytterligare försvårade det dagliga livet för människorna och medverkade till en kraftig försämring av hälsotillståndet.
- ❖ Kulturella värden förstördes vilket kan ha medfört att serberna upplevde sig hotade som folk.
- ❖ Nato är en organisation som förespråkar demokrati samtidigt som man agerade som vedergällande institution.

	Akuta reaktioner	Långsiktiga konsekvenser
Individnivå	Chock, ångest, förtvivlan, vrede hjälplöshet, förvirring.	PTSD, anpassningsstörningar, ångest, depression, allmän nedsatt psykisk kapacitet.
Samhällsnivå	Bristande hopp och framtidstro. Känsla av utsatthet, att vara ett angripet folk. Försämring av psykisk och fysisk hälsostatus.	Ökad våldsbenägenhet på olika samhällsnivåer. Negativ inverkan på politik, arbetsliv, hälsa och ekonomi. Negativ inverkan på demokratiska värdegrunder.

Bild 1. Sammanställning av möjliga psykologiska reaktioner och sociala konsekvenser av Natobombningarna

Diskussion

De fysiska livsvillkoren i Serbien under och efter bombningarna mot infrastrukturen försvårade det dagliga livet, vilket medförde att människors hälsa försämrades. En försämrad fysisk hälsa sätter normalt även ner den psykiska motståndskraften och uthålligheten.

Bombningarna av betydelsefulla symboliska värden skapade troligen en känsla av utsatthet och ångest för utplåning. Å andra sidan kan detta stärka kollektivism och kampvilja för överlevnad. En viktig fråga är här vad människorna väljer att knyta sin kamp till för värden och symboler. En annan fråga är vem som utmålas som fiende

och med vilka medel kampen förs. Om tilltron till att konflikter går att lösa utan våldsanvändning minskar och att våldsanvändning som medel kopplas ihop med demokrati och öppenhet är detta allvarligt.

De psykiska konsekvenser som kan förväntas efter bombanfallen är att en mindre del av befolkningen drabbas av svåra psykiska skador som PTSD³⁷ och anpassningsstörningar. Detta medför krav på resurser inom psykiatrin. Att en individ drabbas innebär dessutom i de allra flesta fall stora problem för en hel familj. En större del av befolkningen drabbas av mindre men långvariga psykiska skador. Dessa kräver normalt inte psykiatrisk vård, men utgör ett större problem än fallet ovan eftersom många människor inte orkar fungera fullt ut. Detta medför i sin tur att återuppsygnad och återgång till ett normalt arbets-, skol- och familjeliv fördröjs.

Traumatiska händelser glöms inte bort eller raderas ut. Barn som bär på svåra obearbetade upplevelser riskerar på sikt att utveckla en ökad våldsbägenhet. Trauman och oförrätter kan även förmedlas vidare i generationer framåt. Att stora delar av befolkningen lider av nedsatt psykisk hälsa innebär konsekvenser för arbetsliv och ekonomi. Om händelser hanteras och bemästras - genom hat, önskan om vedergällning, tystnad etc. kan detta medföra en negativ påverkan på en krigsutsatt befolkning i generationer och därmed för samhället och omvärlden i övrigt.

Människan har en enastående förmåga att anpassa sig till omvärldens förutsättningar. Ett trauma hanteras alltid på något sätt - beroende på upplevelse, person, kultur, och omgivning. Detta betyder inte att hanteringen leder fram till en ändamålsenlig utveckling, vare sig för individen eller samhället. Utan stöd ur ett psykosocialt perspektiv - på individ och samhällsnivå, försämras möjligheterna till en fredlig utveckling efter ett krig. Utan att stora trauman hanteras och bemästras på ett sätt som leder framåt finns risk för att våldet fortsätter på olika nivåer i ett skadat samhälle. Vid internationella insatser kanske främst materiella åtgärder sätts in. Dessa är ofta nödvändiga men får kanske inte den förväntade effekten - dvs. att människor återgår till ett normalt konstruktivt liv och bygger upp samhället i fortsatt fred. Hur kollektiva trauman bäst hanteras och hur människor bör stödjas måste vara föremål för ständigt pågående forskning och diskussion när det gäller både insatser utomlands och för civil krishantering i Sverige.

³⁷ Enligt amerikanska undersökningar på Vietnamveteraner uppskattas ca. 30% av de som varit i krigsområden drabbats av PTSD samt att ytterligare 20-25% upplevt partiell PTSD någon gång i sitt liv. Detta jämfört med uppskattningar om ca. 8% av veteranerna från Gulfkriget drabbades och att ca. 7.8% av invånarna generellt upplever PTSD någon gång under sitt liv. Källa: "What is Post-Traumatic Stress Disorder? A National Center for PTSD Fact Sheet". http://www.ncptsd.org/facts/general/fs_what_is_ptsd.html